

Фуқаролик ҳуқуқи фанига кириш. Битимлар. Даъво муддати. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар

1.1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, услуги ва функциялари

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳасининг асосий, муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Мазкур фаннинг элементлари инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса-да, лекин “фуқаролик ҳуқуқи” атамасининг пайдо бўлиши қадимги Рим даврига бориб тақалади. “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси қадимги рим ҳуқуқ тизимидаги латинча *jus civile* (цивил ҳуқуқи) – “гражданлик ҳуқуқи” атамасидан олинган бўлиб, у рим фуқаролари – квириларнинг ҳуқуқи (*cives*) ва давлат (шаҳар)нинг (*civitas*) ҳуқуқи маъноларини англатган. Кейинчалик замонавий ҳуқуқ тизимида қадимги рим хусусий ҳуқуқи атамалари (*Zivilrecht, droit civil, civil law*) кириб келган. Европа мамлакатларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳамда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштириш зарурати, бу давлатлар ҳуқуқ тизимида қадимги рим хусусий ҳуқуқида тартибга солинган мулкӣ муносабатларга тегишли қонун-қоидаларни андоза сифатида олишни тақозо этди. Кейинчалик энг йирик, фундаментал ҳуқуқ тизимларидан бирининг номи *civil law* – гражданлик ҳуқуқи – фуқаролик ҳуқуқи сифатида атала бошланди. Шу сабаб ҳам мазкур ҳуқуқ соҳа вакиллари “цивилистлар” деб номланади.

Мамлакатимизда ушбу ҳуқуқ соҳаси дастлаб собиқ Иттифоқ даврида ҳам ўзбек ҳам рус тилларида “гражданлик ҳуқуқи” номи билан аталган¹. Бу ном собиқ Иттифоқ даврида амалда бўлган Гражданлик кодекси номи билан узвий боғлиқ бўлиб, барча иттифоқдош республикаларда жорий қилинган эди. Ваҳоланки, “гражданлик ҳуқуқи” ва “фуқаролик ҳуқуқи” тушунчалари бир хил маънони англатмайди. “Граждан” ибораси дастлаб қадимги римда Рим давлатининг туб аҳолисига нисбатан қўлланилган ва уларга тегишли ҳуқуқ “гражданлик ҳуқуқи” ибораси билан аталган. “Фуқаро” атамаси эса қадимда мамлакатимиз ҳудудида аҳолининг оддий тоифасига “фақир” тарзида қўлланилган. 1917 йилдан сўнг аҳолининг табақаларга ажратилиши ўз аҳамиятини йўқотиши натижасида “фуқаро” атамаси умумий тарзда ишлатилишига сабаб бўлган ҳамда “граждан” ва “фуқаро” сўзлари синоним сўзлар сифатида қабул қилинган.

Лекин айна вақтда мазкур ҳуқуқ соҳасининг номланиши ва унинг моҳияти бир-бирига тўғри келмайди. Бу ном юридик билимга эга бўлмаганларда, ушбу ҳуқуқ соҳаси фуқароларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурни уйғотиши мумкин. Лекин мазкур ҳуқуқ

¹ Қаранг: Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

соҳасининг моҳияти нафақат фуқаролар, балки юридик жиҳатдан тенг ҳуқук асосида муносабатга киришувчи юридик шахслар ва давлатнинг ҳам мулкӣй ва шахсий-номулкӣй муносабатларини тартибга солиши билан ифодаланади.

Айни вақтда фуқаролик (гражданское) ҳуқуқи иборасини фуқаровийлик (гражданство) билан чалкаштирмаслик лозим. Шахснинг фуқаролиги – бу унинг жисмоний шахс сифатида муайян давлатга мансублиги, давлат билан шахс ўртасидаги доимий, барқарор ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқӣй боғланишидир. Фуқаролик ҳуқуқи эса мутлақо бошқа ва кенг маънодаги тушунчадир. Мамлакатимиз мустақиллигининг илк даврларида фуқаролик ҳуқуқи билан фуқаровийликни фарқлаш мақсадларида фуқаролик ҳуқуқини муомалат (муомала) ҳуқуқи деб аташ ҳақидаги таклифлар ҳам бўлди². Бироқ бу таклифлар илмӣй жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмади ва натижада фуқаролик ҳуқуқи ибораси ўз кучида қолди.

Замонавий миллий ҳуқуқ тизимида “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси кўп маъноларда, яъни мустақил, йирик ҳуқуқ соҳаси, мустақил фан ва илм-фан тизими сифатида қўлланилади. Мазкур дарсликда фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи ҳуқуқ тизими соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда иқтисодӣй муносабатларни такомиллаштириш, босқичма-босқич бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида шахсларнинг моддий, маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш мақсадида мулкӣй муносабатларни ҳамда мулкӣй характерда бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш, мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборатдир. Содда қилиб айтганда, **фуқаролик ҳуқуқи –юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣй ва шахсий-номулкӣй муносабатларни тартибга соладиган ҳамда мустаҳкамлайдиган ҳуқуқӣй нормалар йиғиндисидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари тизимида тутган ўрнини англаш учун, даставвал ушбу ҳуқуқ соҳаси тартибга соладиган ижтимоий муносабатларни таҳлил этиш лозим.

Ижтимоий муносабатлар тизимида фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар кенг ўринни эгаллайди. Айниқса, бу муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро иқтисодӣй муомалада, кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳаракатларда кўп учрайди.

Фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасида юзага келадиган мулкӣй, шахсий-номулкӣй ва ташкилий-ҳуқуқӣй мазмундаги ижтимоий муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқи предметиدير. Фуқаролик ҳуқуқининг предметиини ифодаловчи ижтимоий муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан, фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқӣй ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг,

² Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

Мазкур муносабатларда иштирок этувчи тарафлар агар юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўлиб, ФКнинг 2-моддасида назарда тутилган муносабатларга киришсагина, улар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатга киришган ҳисобланади. Зеро бошқа ҳуқуқ соҳаларида (оила ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқалар) ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқӣ муносабатлар вужудга келади, лекин улар учун иштирокчиларнинг юридик жиҳатдан тенглиги ҳамда эрк муҳторияти хос эмас.

Мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар улар иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги, мулкӣ мустақиллик, ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазига амалга оширилиши, иштирокчиларнинг иқтисодӣ жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаслиги, мол-мулкнинг алоҳида бўлиши, юридик тенг ҳуқуқлилилик, шахсий ҳуқуқларнинг узвий ва дахлсиз бўлиши таъмойилларига асосланади. Ушбу белгилар ифодаланмаган мулкӣ ва шахсий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирмайди ва улар асосан икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ қилиниши мумкин, агар улар махсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмайдиган бўлса (ФКнинг 2-модда 5-қисми), иккинчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ этилмайди, агар татбиқ этилиши ҳақида қонун ҳужжатларида бевосита кўрсатилган бўлмаса (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми).

Биринчи гуруҳ муносабатларига оилавий, меҳнат, табиӣ ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби муносабатлар киради. Ушбу муносабатлар маълум даражада ФКнинг 2-модда 1-қисмида назарда тутилган, яъни фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатларга хос белгиларга эга. Иккинчи гуруҳ муносабатларига бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунишига асосланган мулкӣ муносабатлар, шу жумладан солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатлар киради.

Демак, биринчи ва иккинчи гуруҳ муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи предметиға кирмайдиган муносабатларга хос белгиларга эга бўлмасалар-да, уларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилиши мумкин, агар биринчидан улар ўзга қонунлар билан тартибга солинмайдиган бўлса, иккинчидан бу ҳақда махсус қонунда бевосита кўрсатилган бўлса³.

Фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар доираси кенг ва хилма-хилдир. Бу муносабатлар доирасига турли хилдаги иқтисодӣ, ижтимоӣ, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ва бошқа муносабатлар киради. Фуқаролик ҳуқуқи мазкур турли хилдаги муносабатларни шартли равишда икки гуруҳга

³Раҳмонқулов Ҳ.Р Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. –Б. 8-9.

бўлиб ўрганади. Бу гуруҳнинг биринчиси мулкый муносабатлар, иккинчиси эса шахсий-номулкий муносабатлар деб аталади.

Мулкый муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида мулкый муносабатлар етакчи ўринни эгаллайди. Мазкур хилма-хил ва жуда кенг қамровли муносабатларнинг “мулкый муносабатлар” деб номланишига сабаб, бу муносабатларнинг вужудга келиш асосида ва замирида мол-мулк ҳамда моддий неъматлар ётишидир.

Мулкый муносабатлар деганда, вужудга келиш асосида мол-мулк ва моддий неъматлар ётадиган муносабатлар тушунилади. Одатда мулкый муносабатлар иқтисодий муносабатлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари, умуман киши меҳнатининг ҳар қандай маҳсулотларни яратиш, эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни қамраб олади.

Мулкый муносабатлар бир қатор хусусиятлари билан бошқа муносабатлардан фарқланади. Хусусан мулкый муносабатлар иштирокчиларнинг тенглигига, қиймат характериға, текинга ёки ҳақ эвазига амалга оширилишига, муносабат иштирокчиларининг хатти-ҳаракатлари бевосита уларнинг ўзлари томонидан баҳоланишига асосланади.

Мулкый муносабатларнинг барчаси ҳам фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинавермайди. Баъзи мулкый муносабатлар ҳуқуқнинг бошқа соҳалари билан ҳам тартибга солинади. Ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий жиҳатдан бўйсунушига асосланган мулкый муносабатлар – маъмурий ҳуқуқ нормалари билан, солиқ ва бюджет билан боғлиқ муносабатлар – молия ҳуқуқи нормалари билан, шунингдек ер билан боғлиқ муносабатлар – ер ҳуқуқи нормалари билан, меҳнат шартномаси ҳамда интизомий бўйсунув билан боғлиқ муносабатлар – меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи асосан муайян эквивалент (тенглик) баробари билан белгиланадиган, қиймат, баҳо билан ифодаланадиган ва иштирокчилари тенг даражада кўриладиган мулкый муносабатларни тартибга солади.

Мулкый характердаги ҳуқуқий муносабатлар, яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг моддий бойликларни яратиш, уларни эгаллаш, бу бойликлардан фойдаланиш, уларни тасарруф этишда бўлган ўзаро ҳуқуқий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларидан, яъни ижтимоий муносабатлардан келиб чиқади ҳамда улар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрилади.

Фуқаролик ҳуқуқи иқтисодий муносабатларни махсус юридик шаклда мулкый-ҳуқуқий муносабатлар шаклида расмийлаштиради ва мустаҳкамлайди.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкый муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳуқуқий шакли сифатида кўрилади. Шу маънода мулкый муносабатлар шахслар ўртасидаги, уларнинг эрклари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тоифасини – ҳуқуқий муносабатларни билдиради.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкнинг барча шакллари – хусусий ва оммавий мулкни мустаҳкамлаш, тасарруф қилиш ҳуқуқларини белгилайди, ушбу ҳуқуқларни амалга оширишни расмийлаштиради, қўриқлайди ҳамда кафолатлайди.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар доираси ниҳоятда кенг. Булар жумласига олди-сотди, хилма-хил буюртмалар қабул қилиш (ижро этиш), турар-жойларни ижарага қўйиш ва ижарага олиш, корхоналар, ташкилотларнинг бир-бирига маҳсулотлар етказиб бериш, қурилиш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари орқали юк ва йўловчи ташиш, етказилган зарарни қоплаш, қонун ва васият бўйича мерос олиш, умуман ҳар қандай шаклдаги мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар киради.

Шахсий-номулкий муносабатлар. Фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий мазмуни мулкӣ муносабатлардан иборат бўлса-да, муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган шахсий-номулкий муносабатлар ҳам борки, уларни ҳуқуқӣ тартибга солишда фуқаролик қонун ҳужжатлари муҳим ўрин эгаллайди.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ кўринишда бўлмаган шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар икки турга: мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатларга ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга (шахсий номулкий) бўлинади.

Шундай шахсий характердаги муносабатлар борки, улар бевосита мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ. Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган муносабатларга мисол қилиб, интеллектуал фаолият натижалари – муаллифлик ҳуқуқи, турдош ҳуқуқлар, саноат намуналарига бўлган ҳуқуқлар, селекция ютуқларига бўлган ҳуқуқлар, интеграл микросхемаларга бўлган ҳуқуқлар, товар (иш, хизмат)ларни индивидуаллаштиришга бўлган ҳуқуқлар (фирма номи, товар (хизмат) белгиси, савдо белгиси)га доир муносабатларни кўрсатиш мумкин. Бу номулкий ҳуқуқлар эгаси ўз ақлий қобилиятидан фойдаланиб, ижодий меҳнат натижасининг (ижодий меҳнат натижаси моддий кўринишда мулкӣ муносабат предмети бўлиши мумкин) дахлсизлигини таъминлаш билан бирга, ундан фойдаланишни хоҳловчи учинчи шахсларга ҳақ эвазига ёки текинга бериши мумкинлиги мазкур номулкий ҳуқуқнинг мулк билан боғлиқлигини келтириб чиқаради.

Интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий-номулкий ва мулкӣ ҳуқуқларга эга бўладилар. Шахсий-номулкий ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкӣ ҳуқуқларидан қатъи назар тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкӣ ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтган тақдирда, унинг ўзида сақланиб қолади. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ёки хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларга нисбатан ҳуқуқ эгаларига бу воситалар борасида мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади(ФКнинг 1033-моддаси).

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар, агар ФКда ёки бошқа қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек бу мутлақ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс – ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтади.

Мулкӣ ҳуқуқларнинг шартнома бўйича ўтказилиши ёхуд уларнинг универсал ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтиши муаллифлик ҳуқуқининг ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳамда ўзга шахсга ўтказилмайдиган мутлақ ҳуқуқларнинг ўтказилишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқларнинг ўтказилиши ёки чекланиши тўғрисидаги шартнома шартлари ўз-ўзидан ҳақиқӣ ҳисобланмайди (ФКнинг 1035-моддаси).

Айрим ҳолларда мулкӣ муносабатлар шахсий-номулкӣ ҳуқуқларнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади ва бир объектга нисбатан ҳам мулкӣ ҳам шахсий-номулкӣ ҳуқуқ элементлари жорий этилади.

Мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга ФКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотларни тарқатган шахс башарти уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд орқали раддия талаб қилиш ҳуқуқи ва шу каби бошқа ҳуқуқлар мисол бўлади.

Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўси нафақат ФК 100-моддаси билан, балки фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари билан ҳам ҳимоя қилинади. Чунончи, шаън ва кадр-қимматни тиклаш суд томонидан кўчирмакашликда, мерос қолдирувчига қарши ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир этилганда, шартнома шартлари бузилганда ва бошқа шу каби айб асоссиз эканлиги аниқланган ҳолларда юзага келиши мумкин.

Мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатлар шахсининг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган ва ундан бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқлардир. Бундай ҳуқуқлар жумласига фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи (ФК, 19-модда), ўз тасвири (сурати)нинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи (ФК, 1046-модда), муаллифлик номига бўлган ҳуқуқ (ФК, 1051-модда) ва ҳоказолар киради.

Гарчи фуқаролик ҳуқуқи шахсий муносабатларнинг кўплаб турини тартибга солса-да, лекин ҳар қандай шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинавермайди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддаси, 4-бандига асосан шахсий-номулкӣ муносабатлар ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар, агар қонунларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки бу муносабатларнинг моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса, фуқаролик қонунлари билан тартибга солинади. Ушбу модда қонунда тегишли йўсинда юридик шахсларга ҳам татбиқ этилади.

Аксарият мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар бўлиб ҳисобланади. Бундай мутлақ ҳуқуқларга дахл қилинганда ҳуқуқбузарга маълум мажбуриятлар юклатилади. Шу сабабли

ваколатли шахс ҳуқуқбузар билан нисбий-ҳуқуқий муносабатни келтириб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, мутлақ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган субъектив ҳуқуқларни амалга ошириш учун шартномавий муносабатларга киришилиши шарт эмас.

Айрим мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ҳуқуқлар фақатгина нисбий ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Масалан, адвокатлик сирини сақланишига бўлган ҳуқуқ, шифокорлик сирини сақлашга бўлган ҳуқуқ бевосита шартномавий муносабатлардан келиб чиқади.

Шахсий-нумулкий муносабатларни юқоридагилардан фарқли равишда кенгроқ туркумлаш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, айрим адабиётларда шахсий-нумулкий ҳуқуқларни беш гуруҳга тақсимлайди: жумладан, биринчи гуруҳга, шахсни индивидуаллаштиришни таъминлашга қаратилган ҳуқуқлар (номга бўлган ҳуқуқ, шаън, кадр-қиммат ҳуқуқи, хусусий қиёфага бўлган ҳуқуқ), иккинчи гуруҳга шахсининг жисмоний баркамоллигини таъминловчи ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, сихат-саломатликка бўлган ҳуқуқ, экологик хавфсизликка бўлган ҳуқуқ), учинчи гуруҳга фуқаролик жамиятида шахс мухториятини таъминлашга хизмат қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (адвокатлик сирига бўлган ҳуқуқ, нотариал ҳаракатлар сирига бўлган ҳуқуқ, банк сирига бўлган ҳуқуқ, тиббий фаолият сири ҳуқуқи, фарзандликка олиш сири ҳуқуқи), тўртинчи гуруҳга шахсий дахлсизликни таъминловчи ҳуқуқлар (турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ҳужжатлар дахлсизлиги ҳуқуқи, ёзишмалар, телефон сўзлашувлари ва телеграф хабарлари сири ҳуқуқи), бешинчи гуруҳ интеллектуал ва бошқа фаолият натижаларини ҳимоя қилишга йўналтирилган ҳуқуқлар (фан, адабиёт, санъат асарларининг, ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар муаллифларининг шахсий-нумулкий ҳуқуқлари, товар белгисига бўлган ҳуқуқ) киради⁴.

Умуман олганда шахсий-нумулкий ҳуқуқларни турли кўринишларда туркумланиши унинг моҳиятини янада кенгроқ очиб бериш имконини беради.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар фақатгина мулкӣ ва шахсий-нумулкий характердаги муносабатлардан иборат эмас. Ҳозирги ривожланган фуқаролик ҳуқуқи назариясида предмет доирасининг кенгайганлиги эътироф этилмоқда. Яъни мулкӣ ва шахсий-нумулкий муносабатлар билан бирга ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасига киради. 1960 йилларнинг охирларида ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланиши хусусидаги фикр илгари сурилган⁵. Ҳозирги миллий фуқаролик ҳуқуқи предметида ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни киритиш масаласи айрим муаллифлар томонидан илгари сурилмоқда⁶. Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг

⁴ Насриев И. Шахсий-нумулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Гофур Гулом, 2006.

⁵ Советское гражданское право. Т.1. под.ред. Красавчикова О.А. –М.: Высшая школа. 1968. -8 с.

⁶ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2003. -25 б., Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы

фикрича, бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунishiга асосланмаган тарафларнинг тенглик тамойилига асосланган ташкилий-мулкий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади. Бундай мулкий-ташкилий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

- юридик шахснинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи уставини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва тасдиқлаш;

- таъсис шартномасини тузиш ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек, бошқа ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар ташкил этиш ва уларни юридик расмийлаштириш (турли хўжалик бирлашмалари, ширкатлари ва уларнинг ваколатхоналари, филиаллари шаклидаги юридик шахсларни ташкил қилиш);

- қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар (юридик шахсни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиш, ўзгартириш ва ҳ.к);

- биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномани тузиш (оддий ширкат шартномаси); дастлабки шартномаларни тузиш (бунда шартнома шартларига мувофиқ кейинчалик мол-мулк бериш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш бўйича дастлабки шартнома асосида келгусида асосий шартнома тузиш ҳақида келишиб оладилар);

- узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш учун тузиладиган шартномалар;

- мажбурий тартибда тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган муносабатлар (муайян муддатлар мобайнида шартнома лойиҳаларини тузиш ва унинг шартлари ҳақида келишиб олиш);

- шартнома олдидан бўладиган имзоларни хал қилиш ва ҳ.к.

Шунга ўхшаш бошқача тоифадаги муносабатлар ҳам юзага келади. Ушбу муносабатлар бевосита мулкий муносабатлардан иборат бўлмаса-да лекин умуман олганда мулкий муносабатлар билан боғлиқ ва уларга нисбатан ташкилий вазифаларни бажаради, шундай экан, фуқаролик нормалари билан тартибга солинади⁷.

Бозор муносабатлари ривожланишининг давом этиши жараёнида бошқа ҳуқуқ соҳалари (маъмурий, божхона, солиқ, молия ва бошқа ҳуқуқлар) билан тартибга солинадиган муносабатларнинг бир қисми фуқаролик ҳуқуқининг ихтиёрига ўтказилади. Зеро фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам кириши юридик шахслар билан боғлиқ муносабатларда намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларни анъанавий равишда фақат мулкий ва шахсий-номулкий турларга ажратиш ҳар доим ҳам тўғри эмас. Баъзан субъектлар ўртасида, шундай муносабатлар ҳам вужудга келадик, улар ўз моҳиятига кўра, на мулкий, на шахсий-номулкий бўлиб ҳисобланмайди. Бу ўринда гап фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларини муайян тузилмалар тузиш бўйича ташкилий муносабатларга киришиши ҳақида (юридик шахслар ташкил этиш, юридик шахслар иттифокларини ташкил

совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. -С. 48-49., Топилдиев В.Р. Таъсис шартномаларининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006. -7-8 б.

⁷ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -25 б.

этиш, биргаликдаги нотижорат ҳамкорлик тўғрисида) бормокда. Айрим адабиётларда улардан баъзиларини мулкый муносабатларнинг ўзига хос кўриниши бўлган корпоратив муносабатлар деб баҳоланади. Бироқ бу ушбу муносабатлар моҳиятини аниқ ва тўлиқ ифода этмайди⁸.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар икки хил тоифадаги, яъни ички ва ташқи вазифаларни бажаришга қаратилади. Ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар корхоналар, ташкилотлар, хўжалик жамиятлари, ширкатларининг иқтисодиёт ва хўжалик фаолиятининг турли соҳаларида мулкый алоқаларини ўрнатишни ташкил қилишни амалга ошириш билан боғлиқ. Ички вазифалар ташкилотлар эса хўжалик жамиятлари ва ширкатларнинг ҳуқуқий ҳолати (уларнинг уставлари, таъсис шартномалари) билан белгиланади, ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар фуқаролик-ҳуқуқий нормалари билан тартибга солинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкый муносабатлар шартнома ёрдамида вужудга келади ва шаклланади. Мулкый муносабатлар соҳасидаги шартнома фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан иборат. Шартнома биринчи галда мулкый муносабатларнинг вужудга келиши учун асос сифатида роль ўйнайди. Шунинг билан бирга, иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодий муносабатлар соҳасида ҳақиқий қиймат қонуниятларини жорий қилиниши шароитида мулкый муносабатларни тартибга солиш ва уларни ташкил қилиш вазифаларини бажаради.

Хусусий мулкнинг иқтисодиётда ўз ўрнини мустақкам топиб бориши, тижоратчи юридик шахсларда корпоратив бошқарувни такомиллашиши, тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши айнан ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ривожланишига таъсир кўрсатади. Бундай муносабатлар гарчи ФКнинг 2-моддасида алоҳида тарзда ажратиб кўрсатилмаган бўлса-да фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари тартибга солинади.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳар бир фан ўзига хос метод (услуг)лардан фойдаланади. Метод – бу муайян ижтимоий соҳада юридик усуллар йиғиндиси, юридик таъсир воситаларини қўллашни ифода этувчи тартиб ва қоидалар йиғиндисидир.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос услуби ва хусусиятлари бор. Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш услуби муносабатни тартибга солиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу билан у ўзига ёндош бўлган бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, давлат ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи билан бевосита боғлиқ бўлса ҳам, мулкый ҳамда шахсий-номулкий муносабатларни тартибга солишда бу ҳуқуқ соҳаларидан маълум даражада фарқ қилади. Дастлаб фуқаролик ҳуқуқининг оила ҳуқуқидан фарқи тўғрисида шуни айтиш керакки, оила ҳуқуқи никоҳ ҳамда оилага тааллуқли бўлган муносабатларни, эр-хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги, оиланинг бошқа аъзолари ўртасидаги

⁸ Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.

муносабатларни, фарзандликка олиш, шунингдек давлат органларининг оилани мустаҳкамлаш ҳамда оналар ва болаларга моддий ёрдам кўрсатишга тааллуқли муносабатларни тартибга солиди. Бу ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг маълум бир қисми бўлиб қолмай, ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Никоҳ ва оилага оид муносабатлар махсус кодекс – Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси билан тартибга солинади. Оила ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар эмас, балки шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар устунлик қилади. Бу муносабатлар оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатларнинг хусусиятларини белгилайди. Мисол қилиб алимент мажбуриятларини олсак, бу мажбуриятлар мулкӣ характерда бўлган муносабатлардан эмас, балки шахсий, оилавий (эр ва хотинлик, қариндошлик) муносабатларидан келиб чиқади.

Оила ҳуқуқининг фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилувчи асосий хусусияти шундаки, оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар ва шахсий-номулкӣ муносабатлар фақатгина битта оила аъзоси ўртасида вужудга келади ҳамда бу ерда фуқаролик ҳуқуқи учун энг асосий ўринни эгаллайдиган кенг маънодаги мулкӣ муомала кузатилмайди. Агар оила аъзолари ўртасида ўзаро фуқаролик муомаласи (олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш) амалга оширилса ҳам, бу ҳолат оила ҳуқуқи меъёрлари билан эмас, фуқаролик ҳуқуқи меъёри билан тартибга солинади.

Мулкӣ муносабатларда давлат ҳокимияти органлари қатнашиб, мазкур муносабатларда иштирок этувчиларга ўз эрқларини буюрсалар, бундай мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига эмас, балки маъмурий ҳуқуққа тааллуқли бўлади. Чунончи, юқори давлат органининг ўз ваколати доирасида чиқарилган буйруғига мувофиқ муайян бинолар, ускуналарни топшириш – қабул қилиш билан боғлиқ муносабат маъмурий-ҳуқуқӣ муносабатлар ҳисобланади. Агар мулкӣ муносабатларда давлат органлари фуқаролик муомаласининг иштирокчиси сифатида бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлиб ва бир-бирларига ўзларининг эрқларини буйруқлар тартибида буюра олмайдиган бўлиб қатнашсалар, бундай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли бўлади.

Солиқлар олиш, ташкилотларни пул маблағлари билан таъминлаш, фуқароларга пул ссудалари беришга доир ва бошқа бир мунча муносабатлар молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинади.

Шахсий ҳуқуқлар фақат фуқаролик ҳуқуқи билан қўриқланмайди. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий ҳуқуқлари, масалан, Ўзбекистон Конституциясида кўрсатилган фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари давлат ҳуқуқи томонидан қўриқланади.

Меҳнат муносабатлари алоҳида гуруҳга кирадиган муносабатлардир. Меҳнат муҳофазаси, меҳнат интизоми, иш ҳақи, иш вақти ва дам олиш вақти ижтимоий суғурта ва меҳнат билан боғлиқ бўлган бошқа хусусий муносабатлар меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Ташкилотлар ва фуқароларнинг ердан, сувдан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлари маъмурий-ҳуқуқӣ характерга эга бўлиб, ер ва сув қонунчилиги билан тартибга солинади.

Кейинги пайтларда бозор иқтисодиёти самараси ўлароқ, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимига кириб келган ва бозор иқтисодиётида вужудга келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқ соҳалари: тадбиркорлик ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқдан фуқаролик ҳуқуқининг фарқли жиҳатларини ажратиш кўрсатиш муҳимдир. Даставвал фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми ҳисобланган хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ўтган асрнинг ўрталарида алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида талқин этила бошланган бўлса, тадбиркорлик ҳуқуқи тўғрисидаги фикрлар республикаимиз мустақилликка эришгач вужудга кела бошлади. Тўғри ҳуқуқшунос олимлар халқаро хусусий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олсалар-да, хўжалик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқини (баъзи ҳолларда иккаласи битта ҳуқуқ соҳаси тадбиркорлик (хўжалик) ҳуқуқи дея талқин этилмоқда (таъкид – муаллифники И.Б.)). Мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этишга доир баҳсли фикр билдирадилар.

Шундай бўлса-да, уларнинг фуқаролик ҳуқуқидан фарқли жиҳатларини кўрсатиш ўтамиз. Чунки юқоридаги муайян муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқларни (алоҳида ҳуқуқ соҳаси деб аташга бизнингча ҳали эрта) алоҳида ҳуқуқ соҳаси ёки ҳуқуқ соҳаси эмаслиги масаласини тадқиқ этиш мазкур дарсликнинг предмети ташкил этмайди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилиб, чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий-номулкий муносабатларни тартибга солади. Ўз ўзидан равшанки, агар мулкӣ ва шахсий-номулкий муносабатларда чет эл элементи иштирок этса, бундай муносабат халқаро хусусий ҳуқуқ предмети ҳисобланади⁹.

Хўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг ташкилий бошқарув, уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириши учун турли хил фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларга кириши билан боғлиқ бўлади (мутахассислар ҳозиргача бу ҳуқуқ соҳасининг предмети аниқ талқин этиша олмади).

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг бошқа соҳалари каби ўзи тартибга соладиган ҳуқуқий муносабатларга, уларнинг иштирокчилари хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишда махсус воситалар ва усуллар йиғиндисидан, яъни ўз услубидан фойдаланади. Қўриқлаш функциясини бажарувчи ҳуқуқ соҳаларидан (жиноят ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ш.к.) фарқли равишда фуқаролик ҳуқуқи, энг аввало, нормал ҳуқуқий муносабатларга таъсир кўрсатади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш методларининг хусусиятлари субъектларнинг ҳуқуқий ҳолати (мақоми), ҳуқуқий муносабатларнинг шаклланиш асослари, ушбу муносабатларнинг мазмунларини белгилаш, юридик чораларни қўллашда ўз ифодасини

⁹ Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

топади¹⁰. Айнан ушбу хусусият унинг мазмунан автономия (диспозитив) усули гуруҳига мансублигини билдиради¹¹.

1. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борида эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик берилиши;

Иштирокчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги бозор иқтисодиёти шароитида тарафларнинг иқтисодий мустақиллик ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишлари билан изоҳланади. Бозор муносабатидаги товар-пул муносабатлари, умуман олганда иқтисодий муносабатлар тенг ҳуқуқлилика асосланмас экан, у нормал ривожлана олмайди. Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тартибга солинишида албатта иштирокчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишларини назарда тутилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишида иштирокчиларнинг эрк-иродаси бирламчи, қонун эса эрк-иродага қўшимча, уни тўлдирувчи хусусиятга эга бўлади. Тарафлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришганда тузган турли битимларининг шартларини ўзлари мустақил белгилайдилар. Шу сабабли ҳам ФКнинг аксарият нормаларида “агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса” ибораси кўп учрайди. Бу тарафларнинг битим шартларини ўзлари мустақил белгилашлари мумкинлиги ва бундай келишувларга устуворлик берилишини англатади. Тарафлар эркин, ўзгаларнинг таъсири ва мажбурлашларисиз, эрк-иродаларини мустақил амалга оширган ҳолда фуқаролик муносабатларга киришадилар.

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқий эркинлигини яна бир жиҳатдан – фуқаролик ҳуқуқ субъектлиликини ўз хоҳишларига кўра амалга ошириш нуқтаи-назаридан таъминлайди. Бунда сўз фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўз хоҳишларига кўра субъектив фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш, маълум маънода ушбу ҳуқуқ ва бурчлар мазмунини аниқлаш, уларни амалга ошириш ва уларни тасарруф этиш имкониятига эга эканлиги хусусида бормоқда¹².

Фуқаролик ҳуқуқида эркинликнинг иштирокчиларга берилиши бозор иқтисодиёти шароитида муҳим ўрин тутиб, иқтисодий муносабатлар тизимида регуляторлик вазифасини ўтайди ҳамда субъектларнинг ўзаро иқтисодий ва мулкӣ муомаласида асосий амалга ошириш воситаси сифатида намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида эркинлик кўпроқ шартнома тузиш жараёнида юзага келади. Зеро ФКнинг 354-моддасига мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Улар фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган ёки қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган

¹⁰Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -28-29 б.

¹¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. -320 б.

¹² Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданскоправовом регулировании// Советское государство и право. -1970. -№1. -41 с.

бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартномаларни тузишда эркин ҳисобланадилар.

ФКнинг 354-модда 2-қисмига асосан шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди. Ушбу қондани амал қилиши иқтисодиёт, ҳўжалик юритувчи субъектлар, айниқса тадбиркорлар учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки бозор тизимида ҳўжалик юритувчи субъектлар фақат шартномалар тузиш орқали ўзлари ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматларни реализация қиладилар ва айна пайтда ўз эҳтиёжларини қаноатлантиришни ҳам фақат шартномалар тузиш орқали рўёбга чиқарадилар. Бинобарин, шартнома ўз моҳиятига кўра иқтисодий мулкый муносабатларни юридик расмийлаштириш воситаси бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъект шартнома тузишда ўзининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиқади. Агар шартнома тузиш жараёнига учинчи шахслар аралашуви, тайзики кузатилса, у ҳолда шартнома тузувчилар манфаатларига путур етади. Бу эса ўз навбатида шартнома субъектлари томонидан ўз шартномавий мажбуриятларини сидқи дилдан ва виждонан бажаришга салбий таъсир этиши мумкин.

Мустақиллик даврида фуқаролик-ҳукуқий муносабат иштирокчиларининг имкониятлари кенгайди. Бу ҳеч бир тайзиксиз, зўрлашларсиз, ўзгалар таъсиридан ҳоли равишда ўз эрк-иродаси билан қонун ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мулкый ва номулкий муносабатларга кириш имконияти билан боғлиқдир.

Тарафларга қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ёки тутилмаган ҳар қандай шартномаларни тузиш имкониятининг берилганлиги бозор иқтисодиётидаги субъектларга берилган эркинлик ва ташаббускорликнинг асосий дебочасидир¹³.

Шунингдек, қонун-ҳужжатларида тақиқланмаган исталган мол-мулк турини қўлга киритиш, қонун-ҳужжатларида назарда тутилмаган бўлса-да, давлат ва жамият манфаатларига зид бўлмаган ишлар ва хизматларни амалга ошириш, қонунда тақиқланмаган асосда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб, даромад олиш, исталган фаолият турини ўз олдига мақсад қилиб олган юридик шахсларни ташкил этиш ҳам ташаббускорлик, эркинлик ва мустақиллик услубларидан келиб чиқиб, фуқаролик-ҳукуқий муносабат иштирокчиларига берилган имконият сифатида баҳоланиш мумкин. Фуқаролик ҳукуқидаги ташаббускорлик услуби қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳар қандай шартномаларни тузиш билан бирга, қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномаларни тузиш имконини беради. Фақатгина бунда қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартноманинг қонунда кўзда тутилган талаблар ва ўрнатилган қоидаларга, шартномаларни тузиш ва расмийлаштиришга нисбатан белгиланган тартибга амал қилган ҳолда тузиш талаб этилади. Шу билан бирга, тарафлар мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб бир неча шартномаларнинг элементларини ўзида қамраб олган аралаш шартнома тузишлари ҳам мумкин. Масалан, битта шартномада, олди-

¹³ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳукуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДЮИ, 2007. -70 б.

сотди ва омонат шартномасининг унсурлари мужассам бўлиши мумкин ва бундай шартномалар тузилишига қонун йўл қўяди.

Бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши натижасида фуқаролик қонунчилигида назарда тутилмаган янги ижтимоий муносабатлар вужудга келиши, ва янги турдаги шартномалар тузилишига олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажақдаги фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида, уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Холбуки, кафолатланган имконият ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади.

2. Фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра, диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланиши;

Маълумки ҳуқуқий тартибга солиш услубига қараб ҳуқуқ нормалари императив ва диспозитив нормалар гуруҳларига бўлинади. Императив нормалар қатъий амр характериға эға бўлиб, хатти-ҳаракат субъектиға белгиланган ҳаракат моделидан четға чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир. Диспозитив нормалар императив нормалардан фарқли ўлароқ, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди¹⁴.

Фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларнинг диспозитивлиги фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига кўра амалға ошириш имкониятини беради. Бу иштирокчиларнинг ўзаро келишувига кўра ҳуқуқий муносабатға киришишиға замин яратади. Субъектларнинг фуқаролик ҳуқуқ субъектчилиги мақомини белгилашда диспозитивлик ўзига хос ўринға эға. Зеро, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида фуқаролик ҳуқуқидаги сингари диспозитивлик муҳим ўрин тутмайди. Бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ўзлари учун мақсадға мувофиқ бўлган тегишли қоидаани танлаш учун берилган ҳуқуқдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ва қонун ҳужжатларининг ривожланишида йўналтирувчилик вазифаси бевосита фуқаролик қонунларида диспозитивликка кенг ўрин берилиши билан тавсифланади. Яъни, қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатларида асосий эътибор субъектларға эркинликлар ва турли имтиёзлар бериш билан бирға, иқтисодий муносабатларда уларнинг ташаббускорлигини оширишға ва бозор қонуниятларига мослашишларига имкон беришға қаратилади. Императив меъёрларға қараганда диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланилиши бевосита шартномалар эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши ва хусусий ишларға ўзбошимчалик билан аралашишға йўл қўйилмаслиги тамойилидан келиб чиқади.

¹⁴ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -289 б.

Айнан ушбу юқоридаги ҳолатлар ФКнинг 354-моддасида ҳам назарда тутилган. Унга асосан, шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Шартноманинг шарти тарафлар келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаганлиги туфайли қўлланиладиган норма (диспозитив норма)да назарда тутилган ҳолларда тарафлар ўзаро келишиб, унинг қўлланишини бекор қилишлари ёки унда назарда тутилганидан бошқача шартни белгилашлари мумкин. Бундай келишув бўлмаганда шартноманинг шарти диспозитив норма билан белгиланади.

Агар шартнома шартлари тарафлар ёки диспозитив норма билан белгилаб қўйилган бўлмаса, тегишли шартлар тарафлар ўртасидаги муносабатларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган иш муомаласи одатлари билан белгиланади.

Бу фуқаролик қонун ҳужжатларида императив нормалар мавжуд эмас, деган тушунчани келтириб чиқармайди. Фуқаролик қонун ҳужжатларида шундай нормалар мавжудки, уларни тарафлар ўз хоҳишларига қараб ўзгартиришлари мумкин эмас. Масалан, ишончноманинг энг кўп муддати (ФКнинг 139-моддаси), айрим шартномаларнинг (кўчмас мулк, транспорт воситалари билан боғлиқ шартномалар) шаклига доир меъёрлар ва бошқалар.

Айрим ҳолларда шартнома шартининг мазмуни қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бўлиши мумкин, бироқ бунда ҳам шартнома шарти императив норма билан ёки диспозитив норма билан белгиланганлигига аҳамият қаратиш лозим. Агар шартноманинг шарти императив норма билан белгиланган бўлса, у қатъий характерга эга бўлиб, тарафлар уни ўз хоҳишларига кўра ўзгартиришга ҳақли эмаслар. Агар қонунда шартнома шартлари императив норма орқали белгиланган бўлса, ушбу норма тўлиқлигича ўзгаришсиз шартнома матнига киритилиши керак.

3. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣ характерда бўлишлиги;

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос хусусияти унда санкция ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, мулкига қаратилишидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузар учун муайян ноқулай (нохуш) оқибатни вужудга келтириши ҳуқуқбузар шахс учун тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Бундай оқибатлар зарарни қоплаш, белгиланган фоизни тўлаш ва ҳ.к. ларда намоён бўлади.

Айрим адабиётларда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни юридик жавобгарликнинг бошқа турларидан ажратиб турувчи ва фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатдан тавсифловчи қуйидаги хусусиятлар ажратиб кўрсатилади:

1) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мулкӣ характерга эга эканлиги. Бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик зарарни қоплаш, зиённи тўлаш, неустойка (жарима, пеня) ни тўлаш билан боғлиқ бўлади;

2) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бир-бирига нисбатан мажбурияти шаклида намоён

бўлади. Шундай экан, бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг жабрланувчи олдигаги мажбурияти ҳисобланади;

3) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – бу жавобгарлик ҳажмининг етказилган зарар ёки зиённинг ҳажмига мутаносиблигидир;

4) фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг яна бир хусусияти мулкӣ муомаланинг турли иштирокчиларига нисбатан бир турдаги ҳуқуқбузарликлар учун тенг миқдордаги чоранинг қўлланилиши ҳисобланади¹⁵.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣ характерда бўлишлиги мутлақ характерга эга бўлмай, айрим ҳолларда номулкӣ мазмундаги санкция ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 100-моддаси).

4. Бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириш тартибида ҳимоя қилиниши;

Ҳозирги кунда шахсларга берилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган турли давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Шунга қарамасдан, шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари ва уларнинг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган давлат органлари ичида асосий ўринни мустақил давлат ҳокимияти органи ҳисобланган судлар эгаллайди. Шахсларнинг бузилган ёки низога сабаб бўлаётган ҳуқуқ ва манфаатларини процессуал қонунчиликда белгилаб қўйилган шаклда (даъво тақдим этиш асосида) ҳимоя қилинади. Ҳуқуқни суд йўли билан ҳимоя қилишнинг бу шакли бошқаларига нисбатан энг такомиллашган усулдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг мазкур услуби тарафларнинг тенглиги, мустақиллиги, бир-бирига иқтисодий қарам бўлмаслик натижасида муносабатга киришиб, ўртада чиққан низоларни бартараф этишда ҳолис суд ҳукмига ҳавола этиш имконини беради. Бу хусусият билан маъмурий-ҳуқуқӣ услуб (юқори турувчи органнинг низони ҳал қилиши) дан фарқ қилади.

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақсадида мамлакатимизда бир қатор судлар фаолият юритмоқда. Ўзбекистон Республикасининг 14 декабр 2000 йилги янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги қонуни¹⁶ талабларига асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) суди фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилади.

Ҳарбий қисмлар, қўшилмалар ва бирлашмалар, ҳарбий бошқарув органларининг қўмондонлигига нисбатан ҳарбий хизматчиларнинг

¹⁵ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997. С-492-493.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 1-2, 10-модда.

даъволари бўйича фуқаролик ишларини ва ҳарбий бошқарув органлари ҳамда ҳарбий мансабдор шахсларнинг ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоятларни ҳарбий суд кўради (“Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 41-моддаси).

Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларни Олий хўжалик суди, Қорақолпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва вилоят хўжалик судлари кўриб, ҳал қилади.

Ҳакамлик суди (доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ёки муваққат ҳакамлик суди) – фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этувчи нодавлат орган бўлиб, у ўз фаолиятини 16 октябр 2006 йилда қабул қилинган “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонун¹⁷ талабларига асосан амалга оширади.

5. Бузилган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳуқуқни бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, етказилган зарарларни ундириб олиш.

Фуқаролик қонунчилиги бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида бир қатор қоидаларни мустаҳкамлайди. Масалан, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбурият лозим даражада бажарилмаган тақдирда неустойка тўлаш ва зарарни қоплаш қарздорни мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан озод қилмайди (ФКнинг 330-моддаси) ёки мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш йўл қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали ҳимоя қилинади (ФКнинг 1040 моддаси).

Бундай ҳолда бурч асл ҳолида бажарилишининг имкони бўлмаса, бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида етказилган зарарнинг ва маънавий зарарнинг қопланиши талаб этилади.

Бузилган ҳуқуқни тиклашда ҳуқуқни бузган тарафнинг шахсига эмас, балки моддий ва маънавий зарар ўрнини қоплашини таъминлашга қаратилади¹⁸. Бузилган ҳуқуқни тиклаш фуқаролик ҳуқуқидаги тенгликни таъминлаш билан бирга, фуқаролик ҳуқуқлари ҳимояланганлигининг ҳам белгиси ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 11-моддаси бузилган ҳуқуқларни тиклашга қаратилган бир қатор усулларни назарда тутди. Масалан, ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш, бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш, зарарни тўлаш, маънавий зиённи қоплаш ва бошқалар.

Бу усуллар фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари ҳисобланади ва айни пайтда бузилган ҳуқуқни тиклашга қаратиладиган қонуний чоралар

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

¹⁸ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -44 б.

сифатида ҳам кўрилади. Шунингдек, мазкур усуллар қонунда кўрсатилган тартибда татбиқ этилади ва уларнинг амал қилишида тарафларнинг розилиги талаб қилинмайди¹⁹. Бироқ, баъзи усуллар мавжудки, бузилган фуқаролик ҳуқуқини тиклаш мақсадида уларни қўллаш учун тарафларнинг розилиги лозим бўлади. Бундай усуллар жумласига, гаров, неустойка, кафиллик, закат ва бошқалар киради. Бузилган фуқаролик ҳуқуқлари тикланишида қўлланиладиган бу усулларда тарафлар ўз ҳуқуқлари бузилганда олишлари мумкин бўлган мол-мулк ва пул суммаси аниқ белгилаб қўйилади.

Айрим муаллифлар фуқаролик ҳуқуқининг юқорида таъкидлаб ўтилган усулларида ҳам бошқа усуллари мавжудлигини таъкидлайдилар. Масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг шартномавий усули²⁰.

Умуман олганда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг кенгайиши, уни ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳам тараққий этишига олиб келади. Натижада янгидан-янги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш услублари вужудга келиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари. Ҳуқуқнинг моҳияти ва ижтимоий вазифаси унинг функцияларида намоён бўлади. Ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга юридик таъсир этишнинг асосий йўналишлари бўлиб, уларнинг мазмуни ҳуқуқнинг моҳияти ва жамият ҳаётидаги ижтимоий вазифаси билан белгиланади²¹. Фуқаролик ҳуқуқи умумҳуқуқ соҳасининг алоҳида, муҳим қисми сифатида ўз ҳуқуқ функцияларига эга. Фуқаролик ҳуқуқи одатда жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларига таъсир этади ва шу тариқа иқтисодий ва тарбиявий мазмундаги умумижтимоий функцияларни бажаради.

Ҳуқуқ функциялари қуйидаги хусусиятлар билан характерланади:

биринчидан, ҳуқуқ функциялари ҳуқуқнинг моҳиятидан келиб чиқади ва унинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади. Функция – ҳуқуқ моҳиятининг ижтимоий муносабатлар мазмунида ифодаланиши (ёритилиши)дир;

иккинчидан, ҳуқуқ функциялари – ижтимоий муносабатларга таъсир этишнинг шундай йўналишларики, уларни амалга ошириш эҳтиёжи ҳуқуқнинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлиги заруриятдан келиб чиқади;

учинчидан, функциялар ҳуқуқнинг энг муҳим, жиддий сифатларини ифода этади ва жамият ривожининг ҳозирги босқичида ҳуқуқ олдида турган туб вазифаларни бажаришга йўналтирилади;

тўртинчидан, ҳуқуқ функциялари унинг ижтимоий муносабатлар муайян турини тартибга солувчи фаол ҳаракатининг йўналишини акс

¹⁹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садиков.- М.: Контракт, Инфра., 2003. -с.4 .

²⁰ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ. 2003. -32 б.

²¹ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -223 б.

этиради. Шу боис ҳуқуқ функцияларининг муҳим белгиларидан бири унинг динамизми, ҳаракатланиши, таъсир этишидир;

бешинчидан, ҳуқуқ функциялари доимийлик хусусиятига эга, бу уларнинг узлуксизлиги, узоқ муддат ҳаракатланишини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг функциялари тартибга солувчи ва қўриқловчи функцияларга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормал иқтисодий муносабатларни тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайди. Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш функцияси фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро муносабатларининг ижобий, адолатли тартиб қоидаларини белгилашдан, ўзаро мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий муносабатларни тенглик асосида йўлга қўйишдан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришдан иборат бўлади.

Тартибга солиш функцияси доирасида икки кичик функция – статик тартибга солиш ва динамик тартибга солиш функциялари ажралиб туради²².

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – статик функцияси мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни мустаҳкалаш ва барқарорлаштиришга қаратилган таъсир этишини назарда тутди. Ушбу функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий мақомини белгилашда, ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлашда, уларнинг ҳуқуқ лаёқати доирасини белгилашда намоён бўлади. Бу функция ваколат берувчи ва ман этувчи нормалар орқали амалга ошади, шу боис улар асосида таркиб топадиган муносабатлар пассив ҳуқуқий муносабатлар тоифасини ташкил этади. Бундай ҳолатда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ташаббускорлик, мустақиллик ва эркинлик асосида ҳуқуқий фаоллик қилиб муносабатни вужудга келтиришлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи – динамик функцияси фуқаролик ҳуқуқи доирасининг келгусидаги ривожланишини, ўзгариш ҳамда такомиллашувини белгилаб беришида намоён бўлади. Мазкур функция фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият юқловчи нормалар воситасида амалга оширилади. Масалан, фуқаролик қонунчилигида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари зиммасига қатор мажбуриятлар (фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишдаги мажбуриятлар, нисбий-ҳуқуқий муносабатлар доирасидаги мажбуриятлар) юқлатилиши мумкин. Тартибга солувчи – динамик функция фаол тоифадага ҳуқуқий муносабатлар шаклида рўёбга чиқади.

Фуқаролик ҳуқуқининг регулятив функциясини амалга оширишда кенг тарқалган усуллар қуйидагилардир:

- ҳуқуқ нормалари воситасида фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва муомала лаёқатини белгилаш;
- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий мақомини белгилаш ва ўзгартириш;

²²Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоӣ вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ., 2004. -97 б.

- фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидаги муносабатларда иштирок этиш жараёнидаги ваколатларини белгилаш;

-фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи юридик фактларни белгилаш ва бошқалар.

Фуқаролик ҳуқуқининг қўриқловчи функцияси – ҳуқуқий таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, у иқтисодий ва бошқа ижтимоий муносабатларни муҳофаза этишга, уларнинг дахлсизлигини таъминлашга йўналтирилади. Қўриқловчи функциянинг хусусиятларидан бири фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш таъсирида тарбиявий характер касб этади.

Бундан ташқари мазкур функция фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг фуқаролик қонун-ҳужжатлари талаблари ва шартномалар шартларини аниқ ва лозим даражада бажарилишини таъминлайди, жамиятда қонунийлик мухитини вужудга келтирадилар. Бу ҳуқуқ бузилиши фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқаради.

Фуқаролик ҳуқуқи фани тушунчаси. Мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқи соҳасидан фарқли ўлароқ фуқаролик ҳуқуқи фани ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳуқуқий томонларини ўрганади. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида юзага келган ўзаро боғлиқ тушунчалар, қарашлар, ҳулосалар, мулоҳазалар, фикрлар, концепциялар ва назариялар тизимидан иборатдир. Аввало, фуқаролик ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети фуқаролик-ҳуқуқий нормалардир. Шунинг учун, фуқаролик ҳуқуқи фанининг биринчи мақсади фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари кўпгина фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топгани сабабли, фуқаролик ҳуқуқи фани предмети доирасига киради. Бу фан фуқаролик қонунчилигини ўрганган вақтда унинг тизимини, турли хил норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини, уларнинг юридик кучини тадқиқ этади, фуқаролик қонунчилигининг ҳолатини, унинг жамият ривожланишида вужудга келадиган талабларга жавоб беришини, ривожлантириш йўллари ва чораларини аниқлайди. Фуқаролик фанининг ютуқларидан бири кодификацияланган фуқаролик қонунчилигининг мавжудлигидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси айни кунда мамлакатимизда энг йирик ва кўплаб муносабатларни тартибга солишга асосланган махсус кодекс сифатида бошқа кодекслардан ажралиб туради. Иқтисодий муносабатларни ривожланишига ҳамоҳанг равишда унга ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиб бориш ҳозирги кунда фан олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Агар фуқаролик ҳуқуқи фани фақатгина фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги ҳуқуқ нормалари кўринишидаги юридик материалларни ўрганиш билан чегараланиб қолса, фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш мумкин эмас. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг мазмунини тушуниш учун фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тўғрисида чуқур тасаввурга эга бўлиш керак. Фуқаролик-ҳуқуқий

нормаларнинг ўзига хослиги улар тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар доираси билан белгиланади. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи фани предмети фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни ҳам қамраб олади.

Фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида. Фуқаролик ҳуқуқи фани фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни ўрганса, фуқаролик ҳуқуқи ўқув предмети сифатида фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқи фанини ўргатади. Мазкур ўқув предмети мақсадларидан бири биринчи ўринда фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзида мужассамлаштирган фуқаролик ҳуқуқи нормаларини ўргатиш ва уларни амалиётда қўллашдан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқининг ўқув курсида фуқаролик ҳуқуқи предмети ва методаларига нисбатан фуқаролик ҳуқуқи фанининг ҳулосалари ва қонунлари, фуқаролик қонунлар ва бошқа ҳуқуқий актларнинг мазмуни, ижтимоий муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий бошқаруви механизми, фуқаролик қонунчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўрсатиб ўтилган. Бунинг натижасида талаба нафақат фуқаролик қонунларни, балки уларни амалиётга тадбиқ этишни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади ҳамда фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ назариялар, уларни шарҳлаш ва қўллаш қоидалари билан танишиб чиқади. Шу билан бирга, талабада, келажак мутахассислиги бўйича кучли фундаментал илм шаклланади.

1.2. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ҳуқуқ принциплари (тамойиллари) унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умуртқаси)ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни – ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантиқ, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Янада теранроқ таъриф қиладиган бўлсак, ҳуқуқ принципларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топади. Принциплар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди²³. Бошқача айтганда ҳуқуқнинг мазмунини, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар – ҳуқуқ принципларидир²⁴.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун дастуруламал бўлиб, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллари билан белгилаб беради.

Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари (принциплари) – бу барча фуқаролик қонунлари мазмунига сингдирилган асосий, бошланғич қоидалардир. Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар ичида умумҳуқуқий, фақатгина фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган (тармоқ), бир неча ҳуқуқ

²³ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.-Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -215-б.

²⁴ Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ. 2004. -77- б.

соҳаларига хос (тармоқлараро) ва фуқаролик ҳуқуқининг муайян институтига хос тамойиллар мавжуд.

Фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган умумҳуқуқий тамойиллар жумласига демократизм, қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги каби тамойилларни келтириш мумкин.

Маълумки, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳам ўз ўрни бор. Чунки нодавлат нотижорат ташкилотларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши ва унинг таъминланиши, қисқача қилиб айтганда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда роли каттадир. Демократизм тамойили фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши билан характерланади.

Қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳаларида бирдек амалда бўлгани каби фуқаролик ҳуқуқида ҳам раҳбарий қоида сифатида алоҳида ўрин тутаяди. Зеро, қонунийлик тамойили бутун мамлакат ҳудудида ягона ва бўлинмас мезон сифатида амалда бўлар экан, барча ҳуқуқ соҳаларининг нормалари ана шу тамойил асосида шакллантирилиши лозим бўлади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Унинг 16-моддасида эса бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмаслиги таъкидланган бўлса, ФКнинг 3-моддасида бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари ушбу Кодексга мос бўлиши шартлиги белгиланган. Умуман олганда қонунийлик тамойили ҳуқуқ субъеклари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб қоидаларга риоя этиб, унинг кўрсатмаларини тўлиқ амалга оширишига қаратилган тамойилдир.

Адолат тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзаро муроаса асосида алоқа олиб боришларини таъминлайди. Ҳуқуқ нормалари амал қилишида ҳам адолат тамойили асосий мезон бўлиб ҳисобланади ва у фуқаролик-ҳуқуқий асосий манбаси ҳисобланган ФКнинг айрим нормаларида тўғридан-тўғри ўз ифодасини топган. Масалан, ФКнинг 5-моддасига асосан, қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади (ҳуқуқ аналогияси).

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқладиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак (ФКнинг 9-моддаси).

Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилиқ талаблари эътиборга олиниши лозим (ФКнинг 1022-моддаси).

Инсонпарварлик тамойили ҳам фуқаролик ҳуқуқида муҳим аҳамият касб этади. Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб нормалари инсонпарварлик тамойилига асосланади. Мазкур тамойилнинг ифодаси шаън, кадр-қиммати, ҳаёти, соғлиғи ҳамда бошқа ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топган.

Масалан, давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқаронинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқладиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ФКнинг 12-моддаси). Бу орқали фуқаро – инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатлари, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг манфаатидан устун қўйилмоқда.

ФКнинг 100-моддаси (фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш билан боғлиқ нормалар), шунингдек ФКнинг 10-боби (вакиллик (129-144 моддалар)), 33-боби (умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (530-534 моддалар)), 57-боби (зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (ФКнинг 985-1022-моддалари)), ворислик билан боғлиқ нормалар (1112-1157-моддалар) ва бошқа қатор нормалар инсонпарварлик тамойилига сингдирилган ҳолда қабул қилинган.

Умумҳуқуқий тамойилларидан яна бири ҳисобланган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили, фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар учун бевосита тааллуқли ҳисобланади. Бу тамойил фуқаролик ҳуқуқидаги ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги тамойили билан ҳамоҳангдир. Лекин айнан бир-бирини такрорламайди. Бу тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида ўз ифодасини топган. Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги фақатгина фуқаролар – жисмоний шахсларнинг қонуний тенглигини ифода этади. Фуқаролик ҳуқуқидаги иштирокчилар тенглиги тамойилида нафақат фуқаролар, балки муносабатда иштирок этувчи юридик шахс ва давлат ҳам бир хилдаги ҳуқуқларга, эркинликларга эга ҳисобланиши назарда тутилади.

Фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги тамойилининг фуқаролик қонун ҳужжатларида ўз аксини топишига мисол сифатида ФКнинг 17-моддасини келтириб ўтиш жоиз. Унга асосан барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги тамойилининг асосий жиҳатлари, фуқаролик ҳуқуқидаги хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашишига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари

тўсқинликсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши тамойилларида ифодаланади.

Тармоқлараро ҳуқуқ тамойиллари икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқ тармоқларига хос бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига асосан, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши кафолатланган. Бу барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ҳам Конституциявий ҳуқуқ ҳам фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳисобланади.

Соҳавий тамойиллар муайян ҳуқуқ соҳаси учун хос ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам соҳавий тамойиллар ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг иқтисодиётда бозор муносабатларининг жорий қилиниши оқибатида фуқаролик қонун ҳужжатлари бозор муносабатлари тамойиллари асосида шакллантирилди ва у ФК ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларига сингдирилди. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бозор қонуниятларига хос қоидаларни ўзида мустаҳкамлади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигида ифодаланган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари моҳияти Ўзбекистон Республикасининг аввалги тоталитар жамият қурилишидан янги халқпарвар демократик жамият қуришга ўтиши давлат мулкани эгаллаган монополия ҳолатидан воз кечишлик, жамиятда хусусий мулкчилик жорий этилиши, бозор муносабатларининг шаклланиши, маъмурий-буйруқбозлик методининг қўлланилмаслиги ва иқтисодиёт тизимида демократик метод ва шакллардан фойдаланиш ҳуқуқнинг ўтмишдаги баъзи тамойилларидан воз кечишга, демократик жамиятнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган тамойилларнинг пайдо бўлишига фуқаролик ҳуқуқининг амалда бўлган тамойилларининг характериини ўзгартиришига сабаб бўлганлигини таъкидлайди²⁵.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирор-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланиши белгиланди (ФКнинг 1-моддаси).

Фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллар фуқаролик ҳуқуқи предмети доирасидан келиб чиқиб бошқа ҳуқуқ соҳалари тамойилларидан фарқланади. Айнан ушбу хусусиятни инобатга олган ҳолда фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари унинг предметини ташкил қилувчи кўп қиррали мулк, мулк билан боғлиқ ва мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий ва ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари билан ифодаланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий негизлари билан боғлиқдир,

²⁵Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Тошкент: ТДЮИ, 2003. -35-36 б.

улар фуқаролик қонунчилигида акс этиб, унинг ўзига хос хусусиятларини ифода этади.

Айрим адабиётларда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустаҳкамланган ва бевосита ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарий қоидалар, бошланғич асослар ва умумий негизлар тушунчаси билан боғланади²⁶.

Фуқаролик ҳуқуқининг соҳавий-асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги*. Бу тамойил ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган.

Иштирокчиларнинг тенглиги масаласи фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги энг асосий хусусияти сифатида баҳоланади. Мазкур тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашаётган ҳар қандай субъектнинг бошқа субъект билан бир хилдаги ҳуқуқларга ва ҳуқуқий имкониятларга, ҳуқуқий ҳолатга эгаллигини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқи иштирокчилари уларнинг ҳуқуқий ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар. Бундай тенглик муносабат иштирокчиларининг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида барча учун тенг ҳажмда ҳуқуқ лаёқати билан таъминланишига асосланади²⁷.

Иштирокчилар тенглиги тамойили субъектлар учун бир хилдаги ҳуқуқий тартиб белгиланганлигида ҳам ўз ифодасини топади. Бунда қонун чиқарувчи фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари учун бир хилдаги ҳуқуқий тартибни белгилайди. Яъни, фуқаролик ҳуқуқининг бир субъекти иккинчисидан устун қўйилмайди. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган фуқаролар, юридик шахслар ва давлат бир хилдаги ҳуқуқий тартибга эга. Масалан, ФКнинг 79-моддасига мувофиқ, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади.

Иштирокчиларнинг тенглиги иқтисодий мустақил ва бир-бирига қарам бўлмасдан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга киришишлиги билан характерлидир. Бу тамойилга мувофиқ ҳеч қайси субъект иккинчисига қараганда имтиёзларга эга бўлмайди ёки қонун ҳужжатлари унга имтиёзли ҳуқуқларни бермайди. Фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган баъзи истисноларда шахсларнинг имтиёзли ҳуқуқлари белгиланади.

2) *барча мулк шаклларининг тенглиги ва ҳуқуқий томондан баб-барабар муҳофаза қилиниши*. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 116-моддасида бевосита мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, мулк шакллари хусусида сўз кетганда аввало Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги

²⁶ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

²⁷ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ, 2003. -37 б.

конунида белгиланган мулк шакллари ва ФКда белгиланган мулк шакллари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида мулкнинг бешта мустақил шакли (хусусий мулк, ширкат (жамоа) мулки, давлат мулки, аралаш мулк, бошқа давлатлар, ҳалқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки) ажратиб кўрсатилгани ҳолда ундан 7 йил ўтгач, амалга кирган ФКда мулкнинг иккита шакли (хусусий ва оммавий мулк) кўрсатиб ўтилган. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги қонун ва ФКдаги бу номуносабатлик ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, мулкнинг шакллари нечталигидан ва шаклларга ажратилиш қайси асосларга кўра амалга оширилишидан қатъи назар уларнинг тенглиги ва кафолати бир хилдир.

Мулк шаклларининг тенглиги тамойили мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий нормаларда мулк шаклларига нисбатан ҳуқуқий режим ва ҳуқуқий муҳофазанинг бир хилдачилигини, амал қилишининг ҳуқуқий кафолатларининг тенглигини аниқлатади.

Турли мулк шаклларининг ҳуқуқий томондан баб-баравар муҳофаза қилиниши ФК ва мустақил фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос ютуқларидан бири саналади. Зеро собиқ Иттифоқ фуқаролик ҳуқуқида социалистик мулкни ҳар томонлама, барча чоралар билан қўриқлаш тамойили мавжуд эди²⁸. Ва мазкур тамойилга асосан социалистик мулкни муҳофаза қилишга устуворлик берилар эди. Эндиликда ҳеч қандай мулк шаклини амалда бўлишига ва муҳофаза қилинишига устуворлик берилмайди. Мулк шаклларининг тенглиги ва бир хил муҳофаза қилиниши иқтисодий ислохотларни амалга оширишда муҳим ўрин эгаллайди.

3) *мулкий муносабатларнинг мафкуравий муносабатлардан ажратилганлиги*. Ўтмишда иқтисодий, шу жумладан, мулкий муносабатларни тартибга солишда ҳар хил мафкуравий қолиплар ва ақидалардан келиб чиқилган эди. 1963 йилги Гражданлик кодексининг 119-моддаси ҳам тўлиқ равишда собиқ Совет Иттифоқидаги давлат сиёсати мафкурасини амалда қўллаб, фуқаролар мол-мулкнинг қатъий чегараси, миқдори ва объектлари доирасини белгиланганди. “Иқтисодий мақбулликдан сиёсий конъюнктуравий манфаатларнинг устун келиши собиқ Иттифоқ халқ хўжалигини парокандалик ёқасига, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг жиддий бузилишига, ишлаб чиқаришнинг техника жиҳатдан қолоқлигига олиб келди”²⁹. Ҳудди шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, деб кўрсатилди;

4) *қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилади*. Бу тамойил фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги, ташаббускорлигини кафолатлайди. Қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат бериш тамойили фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг нафақат қонунда кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошириш балки, қонунда белгиланган бўлса ҳам лекин, қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга

²⁸Зокиров И.Б.Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -12 б.

²⁹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -48 б.

оширишлари имконини беради. Лекин, шу ўринда бундай ҳаракатларнинг ахлоқ меъёрларига ҳам зид келмаслиги лозимлигини айтиб ўтиш жоиз. Фуқаролик кодексининг 8-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари нафақат қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимларни, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ҳамда бошқа битимларни тузишлари мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида бундай тамойил (қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса рухсат берилади)нинг мавжудлиги фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига эркинлик ва ташаббус бериши билан бирга иқтисодиётнинг ривожланишига хизмат қиладиган янги ҳуқуқий муносабатларни, қолаверса, ҳуқуқий институтларни вужудга келишини таъминлайди.

Қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, барчасига рухсат берилиши тамойили, субъектлар ҳаракати доирасини кенгайтиради. Ҳуқуқий адабиётларда “қонунда нимаки тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши” фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг ихтиёрийликка йўналтирилганлиги тамойили³⁰ ёки фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик тамойили³¹нинг битта қондаси сифатида кўрилиш ҳолатлари мавжуд.

Мазкур тамойилнинг нормаларга мужассам бўлган ҳолда амалда ишлаши бозор иқтисодиётини янада ривожлантиришга хизмат қиладди. Зеро, бозор иқтисодиёти эркин қонунда тақиқланмаган ҳаракат, тадбиркорлик ва хусусий мулкни кенг қарор топишида ташаббускорлик ҳамда фаолликни талаб этади. Бу тамойил орқали фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бир қатор эркинликлардан фойдаланади. Масалан, фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиб қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга оширишлари мумкинлиги (ФКнинг 18, 41-моддалари).

5) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкнинг дахлсизлиги*.. Бу қоида ФКнинг 1-моддасида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, ФКнинг 166-моддасига мувофиқ, мулк дахлсиздир ва қонун билан кўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишидан ўзларини сақлашларидан иборат. Бу ерда “мулкдорга қарши турган” иборасини муайян мулкнинг соҳиби бўлмаган ҳар қандай бошқа шахс сифатида тушуниш лозим. Бундай субъектлар (шахслар) ўзганинг мулкига нисбатан қонун ҳужжатларида белгиланган “ўзларини сақлаш”ни амалга оширсалар, мулкнинг дахлсизлиги тамойилига амал қилган бўладилар.

Мулкдор ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойиллари каби мулкнинг дахлсизлиги тамойили ҳам мутлақлик характериға эға эмаслигини назарда тутиб, ФКнинг 166-моддаси 2-қисми, мулкдорнинг мол-мулкни олиб

³⁰ Гражданское право. Т.1. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: Проспект., 2003. - 26 с.

³¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.-43 б, Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -Б. 59-60.

қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақатгина қонунда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилиши мумкинлигини белгилайди;

6) *қонуний асосларга эга бўлмасдан туриб, ҳеч ким иштирокчиларнинг хусусий ишларига ўзбошимчалик билан аралашмаслик таъминланади.*

Фуқаролик ҳуқуқи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий таъминотлардан бири ҳисобланган хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашушга йўл қўйилмаслиги таъминланади фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишларидаги ҳаракатлар бевоситалиги ва ўзлашқинлигини таъминлайди. Маълумки, фуқаролик ҳуқуқида фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг хусусий манфаатлари асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун қонун чиқарувчи ана шу манфаатлар устуворлигини кафолатлаш мақсадида ФКнинг 1-моддасидаёқ, мазкур таъминотни мустаҳкамлайди. Бундан ташқари ушбу таъминот бошқа қонун ҳужжатларида ҳам алоҳида қоида билан белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2000 йил 25 майдаги қонунининг 34-моддасига мувофиқ, давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари тадбиркорлик фаолияти субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган фаолиятига аралашушга ҳақли эмас.

Бундай аралашув ФКнинг 1-моддаси талабларига зид бўлиб, ноқонуний ҳаракат ҳисобланади. Албатта, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган аралашув (хусусий ишларга) бундан мустаснодир.

7) *фуқаролик ҳуқуқларининг тўққинликсиз амалга оширилиши* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда ҳар қандай тўққинликларни бартараф этилишини талаб қилишга ҳақли. Қонун ҳужжатларидаги баъзи чеклашларнинг мавжуд бўлиши бу таъминотнинг аҳамиятига путур етказмайди. Чунки ҳуқуқ субъектига берилган, ҳуқуқ субъектларининг ўз ҳуқуқини амалга ошира олиш имкониятига эга бўлишлари, бу ҳуқуқлар мавжудлигининг асосий мезонидир. Фуқаролик ҳуқуқини тўққинликсиз амалга ошириш фуқаролик қонунчилигининг барча нормалари мазмунига сингдирилган ва батафсил тарзда ФКнинг 9-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унга мувофиқ, фуқаролар ва юридик шахслар ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилиши назарда тутилади. Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий таъминотлари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса – иш одоби қоидаларига ҳам риоя этишлари керак. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказишга, бошқача шаклларда ҳуқуқни

суиистеъмол қилишга, шунингдек ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш улар иштирокчиларининг фаолиятида юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай тўсиқларни тадбиркорлик ва бошқа қонун билан ман қилинмаган иқтисодий фаолият соҳаларида дуч келиши мумкин.

8) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланиши* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик ҳуқуқи биринчи навбатда ҳуқуқий муносабат иштирокчисининг бузилган ҳуқуқларининг аввалги ҳолатига қайтарилишига қаратилади (мулкни натура ҳолида қайтариш, бузилган шахсий ҳуқуқни тан олиш ва ҳ.к.). Шу сабабли ҳам фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарнинг шахсига эмас, етказилган зарарни қоплаш мақсадида ундириш мумкин бўлган мулкига қаратилади. Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади.

Агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин.

Бузилган ҳуқуқни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш ФКнинг 11-моддасига асосан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари таркибига ҳам киритилган. Бузилган ҳуқуқларни тикланиши, амалдаги мумкин бўлмаган ҳоллардагина, тарафлар талабини қаноатлантиришнинг бошқа усуллари қўлланилади.

9) *фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқларининг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш* (ФКнинг 1-моддаси). Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ўз талабини махсус орган – суд орқали билдиришга ҳақли ва бу ҳуқуқ қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар давлат органлари ва бошқа органларнинг, мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан (қарорларидан), шунингдек ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шахсий эркинлиги ва мол-мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳам суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эгадир³².

Фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоя қилиш борасида судга мурожаат этишда судловлиликка алоҳида эътибор берилади. Фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга

³² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №1-2, 10-модда

тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки ҳакамлик суди томонидан ҳимоя қилинади. Умумий судларга қуйидаги ишлар тааллуқли:

1) тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар, қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно;

2) ФПКнинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда кўриладиган ишлар (юримдик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар; фуқарони бедарак йўқолган, деб топиш ва фуқарони ўлган, деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар; фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар; мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар; тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чақириб иш юритиш));

3) қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар (ФПКнинг 31-моддаси)³³.

Хўжалик судига қуйидаги ишлар тааллуқлидир:

1) иқтисодиёт соҳасида юримдик шахслар, юримдик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар.

Қонун билан хўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин (Хўжалик процессуал кодексининг 23-моддаси)³⁴.

Ҳакамлик судлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этади(“Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддаси)³⁵.

Айрим ҳолларда фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳам ҳимоя қилиниши мумкин. Лекин маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкинлиги ФКнинг 10-моддасида мустаҳкамланган.

10) *шартнома тузиш эркинлиги* (ФК 1-354-моддалар). Фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юримдик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда бурчларига ўз эрklarига мувофиқ эга бўладилар, ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар.

ФКнинг 354-моддасида эса, ушбу тамойилнинг мазмуни очиб берилган. Шартномалар эркинлиги тамойилини қуйидаги учта ҳолатни ажратиб кўрсатиш орқали тушуниш мумкин:

³³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 9-сонга илова

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сон, 234-модда

³⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

1) субъектнинг шартнома бўйича ўз контрагенти, яъни шартнома бўйича шеригини танлаш эркинлиги;

2) шартнома предметини, яъни айнан қандай ҳолат юзасидан шартнома тузишни танлаш эркинлиги;

3) шартнома шартларини танлаш эркинлиги.

Ушбу учала ҳолатни амалга оширишда субъектга ҳеч қандай ноқонуний таъсир ўтказмаслик лозим бўлади. Баъзи ҳолларда юқоридаги ҳолатлар субъектга қонуний таъсир ўтказиш орқали унинг хоҳиш-иродасини бошқа томонга ўзгартириш орқали амалга оширилади. Шартномалар эркинлиги тамойилига нисбатан бундай чеклов фақатгина қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда татбиқ этилади (ФК, 377-модда).

Улар шартнома асосида ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашда ҳамда қонунга зид бўлмаган ҳар қандай шартнома шартларини белгилашда эркиндирлар;

11) *Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларни эркин ҳаракатда бўлиши* (ФК 1-моддаси). Бу тамойил бозор иқтисодиёти учун муҳим бўлган моддий неъматларнинг эркин ҳаракатланиши ҳисобига товар-пул муносабатларини тезлашишини амалга оширишга хизмат қилади. Маълумки, иқтисодий ривожланиш ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг географик жойлашиши, муайян турдаги товарлар тақсимотининг номутаносиблигига сабаб бўлади. Мазкур тамойил ана шу номутаносибликни бартараф этишда етакчи ўринни эгаллайди.

Шунинг учун ҳам фақатгина хавфсизликни таъминлаш, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш, табиатни ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлганда, товарлар ва хизматлар ҳаракатда бўлишини чеклаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жорий этилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида ҳўжалик ҳисоби тамойили фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида, масалан, етказилган маҳсулотлар ёки бажарилган ишлар учун келишилган нархлар бўйича ҳақ тўлашда, шартномаларни бажармаганлик ёки кечиктириб бажарганлик ёхуд сифатсиз бажарганлик учун санкциялар белгилашда ифодаланади.

Булардан ташқари айрим ҳуқуқий институтлар, жумладан, мажбурият ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, ворислик ҳуқуқи институти ҳам ўз тамойилларига эга.

1.3. Фуқаролик ҳуқуқи тизими

Фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз навбатида муайян тизимлаштирилади, айтилиши вақтда унинг ўзи ҳам хусусий ҳуқуқ тизимига киради.

Бундай тизимлаштириш таркибий қисмларга ажратиш учун асос бўлиб, бутун тармоқ учун хос бўлган асосий, умумий қоидалар – умумий қисмни ажратиш ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисми фуқаролик ҳуқуқлари тушунчаси, уларнинг вужудга келиши, амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши, фуқаролик муомаласи субъектлари,

объектлари, шунингдек муддатлар тўғрисидаги асосий қоидаларни ҳамда барча фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга қўлланиладиган умумий тартибдаги бошқа баъзи нормаларни ўз ичига олади. Ушбу ҳолатлар тизими фуқаролик ҳуқуқи тизимини шакллантириши, ўқув-назарий ва айни вақтда ҳуқуқни қўллаш бўйича муҳим аҳамиятга эга, чунки уни умумий (биринчи) қисм таркибига кирувчи қоидалар бошқа барча фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қўллашда у ёки бу даражада ҳисобга олинади.

Шу нуктаи назардан қараганда, фуқаролик ҳуқуқининг Умумий (биринчи) қисмга кирмаган барча нормалар фуқаролик ҳуқуқининг Махсус (иккинчи) қисмига мансубдир деб айтиш мумкинми? – деган савол туғилиши табиий. Бироқ бир қарашда мантикий жиҳатдан тўғри бўлган бу қоида фуқаролик ҳуқуқига нисбатан тўла қўлланмайди. Шу сабабли ҳам гарчи, ФК икки қисмга бўлинса ҳам, иккинчи қисми Махсус қисм деб номланмаган. ФКнинг умумий қоидаларидан ташқарида бўлган нормалар мазмунан ранг-баранг ва ҳажми жиҳатдан ниҳоятда улкан ҳисобланади. Бу эса уларни янада кенгайтирилган ҳолда тизимлаштирилишини талаб этади. Шу сабабли ҳам агарда, олдин ҳуқуқ тармоғи қисмларга ва институтларга бўлинадиган бўлса, эндиликда табақаланиш тизими ҳамда поғоналари кенгайди ва кўпайди. Эндиликда фуқаролик ҳуқуқини кичик тармоқларга тизимлаштириш қўлланмоқда. Кичик тармоқ – бу бир турдаги гуруҳларга кирувчи муносабатларни тартибга солувчи ва ўзининг умумий қоидаларига эга бўлган нормаларни йирик-йирик гуруҳлари бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни бешта кичик тармоқларга бўлиш қабул қилинган.

Булар жумласига:

а) мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар (баъзи адабиётларда уни ашёвий ҳуқуқ, деб ҳам атайдилар). Ушбу кичик тармоқ мулкый муносабатлар иштирокчиларига ашёлар (мол-мулклар) тегишлилигини, мансублигини расмийлаштиради, бу тегишлилик эса мулкый муомаланинг шартӣ ёхуд натижаси (оқибати) сифатида намоён бўлади;

б) мулкый муомаланинг ўзини расмийлаштирувчи мажбурият ҳуқуқи. Мажбурият ҳуқуқи ҳам ўз навбатида шартномалар ҳуқуқи ва деликт ҳуқуқи каби кичик тармоқларга бўлинади. Уларнинг ҳар иккаласи учун ҳам ягона, умумий бўлган Умумий қисм мавжуд. Шартнома мажбуриятлари ҳам ўз навбатида мол-мулкни ашёвий ҳуқуқ асосида топшириш, фойдаланиш учун бериш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш, биргаликдаги фаолият бўйича мажбуриятларга бўлинади. Мажбуриятлар ичида бир томонлама ҳаракатлар (битимлар)дан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Бузилган ҳуқуқни муҳофаза қилишга қаратилган мажбуриятлар деликт (зарар етказишдан келиб чиқадиган) мажбуриятларга ва асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлинади. Умуман олганда, мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг энг пухта тизимлаштирилган қисми ҳисобланади. Ушбу қисм ўз ҳажми бўйича ҳам бекиёсдир. У ФКнинг 20-бобидан то 58-бобига қадар бўлган нормаларни (234-1030-моддалар) қамраб олган;

в) мутлақ ҳуқуқлар деб аталмиш кичик тармоқ интеллектуал мулк бўйича нормалар мажмуини ташкил этади. Унинг таркибига ижодий фаолият маҳсуллари (ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, интеграл микросхемалар топологияси, компьютер дастурлари, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан ҳуқуқларни расмийлаштириш, фуқаролик муомаласида уларнинг амал қилиши, ушбу номоддий объектлардан фойдаланиш ҳуқуқий режимини белгиловчи фуқаролик-ҳуқуқий нормалар киради. Айни вақтда фуқаролик муомаласи иштирокчиларини, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш (индивидуаллаштириш) воситаларига нисбатан ҳуқуқларни вужудга келиши, амал қилиши бекор бўлиши ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар ҳам ушбу кичик тармоқ таркибига киради. Бундай индивидуаллаштириш воситалари бўлиб фирма номи, товар белгиси, товар чиқарилган жой номига бўлган ҳуқуқлар ҳисобланади;

г) фуқаро вафот этган тақдирда унинг мол-мулки ва мулкӣ ҳуқуқлари бошқа шахсларга (яъни, васият бўйича ёки қонун бўйича унинг меросхўрларига) ўтишини тартибга солувчи нормалар мажмуидан иборат бўлган ворислик ҳуқуқи;

д) сўнгги вақтларда номоддий неъматларни (шахсий-номулкий ҳуқуқларни) ҳимоя қилишни тартибга солувчи нормалар мажмуи ҳам фуқаролик ҳуқуқининг кичик тармоғи сифатида қаралиши тўғрисида нуқтаи назарлар ҳам илгари сурилмоқда³⁶. Ушбу кичик тармоқ жисмонӣ ва юридик шахсларни шаъни, қадр-қиммати ва ишбилармонлик обрўси, фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи, шахсий дахлсизлиғи, уларнинг хусусӣ ҳаёти, эрк-мухториятини таъминловчи ҳуқуқлар ва шу кабиларни вужудга келиши, уларни амалга ошириш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш бўйича фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Шартли равишда бу туркумга кирувчи ҳуқуқларни шахсий ҳуқуқлар, деб номлаш ўринли бўлур эди.

Фуқаролик ҳуқуқи тизимида кичик тармоқлар ўз навбатида институтларга бўлинади. Ҳуқуқ институти деганда унчалик йирик бўлмаган бир турдаги ижтимоӣ муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси, яъни мажмуи тушунилади. Ҳар бир кичик тармоқ ўз навбатида ҳуқуқ институтларига бўлинади. Масалан, мажбурият ҳуқуқи кичик тармоғи алоҳида шартномалар мажбуриятлари институтларига – олди-сотди, ижара, пудрат ва шу кабиларга бўлинади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар кичик тармоғи ҳам ўз навбатида мулк ҳуқуқи, чекланган ашёвий ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари институтларига бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ҳам ўз навбатида янада бўлақларга бўлинган ҳолда муайян қисмларга тизимлашади. Ушбу қисмлар субинститутлар, деб аталади. Айни вақтда субинститутлар ҳам тартибга солувчи муносабатлари бир хиллиги ва ягоналиги билан ажралиб туради. Масалан, шартномавий мажбуриятлар институтлари уларнинг алоҳида айрим

³⁶ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

турлари тўғрисидаги қоидаларни қамраб олади (масалан, олди-сотди шартномаси институти қуйидаги субинститутларга бўлинади – чакана олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, улгуржи олди-сотди; ижара шартномаси қуйидаги институтларга бўлинади – прокат, транспорт воситалари ижараси, корхоналар ижараси, лизинг (молия ижараси) ва ҳ.к.). Фуқаролик-ҳуқуқий институтлар ва субинститутлари ҳам ўзларининг умумий қоидаларига эга. Бу эса уларни ташкил этувчи нормаларни юридик жиҳатдан бир хиллигидан далолат беради.

Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, кичик тармоқнинг умумий қоидалари ушбу кичик тармоқ таркибига кирувчи тегишли институтлар қоидаларига ҳам тааллуқлидир, ушбу институт умумий қоидаларига эса унинг таркибига кирувчи субинститутлар ҳам тегишлидир. Масалан, мажбуриятлар ҳамда шартномаларнинг умумий қоидалари олди-сотди ва ижара институтларига ҳам тааллуқли бўлиб, улар ҳам ўз навбатида маҳсулот етказиб бериш ва прокат субинститутларига нисбатан ҳам оид ҳисобланади. Ўз навбатида олди-сотдининг умумий қоидалари маҳсулот етказиб бериш ва контрактацияга ҳам тегишли бўлиб, ижаранинг умумий қоидалари транспорт воситалари ижараси, прокат шартномаси ва молиявий ижара шартномаларига ҳам тааллуқлидир.

Фуқаролик ҳуқуқини тавсифлашда хусусий ҳуқуқ ибораси ҳам кенг қўлланилади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доираси – бу энг аввало, кишиларнинг хусусий манфаатлари доирасидир. Бошқача айтганда, хусусий манфаат кишиларни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ҳаракатлантирувчи кучдир. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг муайян қисми кишиларнинг ўзлари томонидан тартибга солинади, чунки ҳеч қандай норматив ҳужжат ҳаётдаги барча ҳолатларни, масалан, ўзини тутишнинг энг мақбул вариантларини белгилаб бера олмайди. Албатта, норматив ҳужжатлар кишиларнинг ноинсоф шахсларни суиистеъмолликларидан, тажовузларидан муҳофаза этиш, заиф, ожизларни ҳимоя қилишни амалга оширади. Бироқ давлатнинг хусусий манфаатлар соҳасига аралашуви ялпи, чегарасиз ва ўзбилармонлик билан амалга оширилмайди. Оммавий ҳокимият фуқароларнинг ҳар қандай манфаатларини ягона ҳақиқий ифодачиси ва ҳимоячиси бўлишга даъво қилмаслиги лозим. Хусусий манфаат эгаси ўз манфаати учун ўзи ҳаракат қилмоғи керак. Акс ҳолда яқин ўтмишдаги тарихий тажрибамиз далолат берганидай, давлатдан турли неъматларни кутувчиларга (олма пиш, оғзимга туш қабилида фикр юритувчи шахсларга) айланиб қоладилар, мустақил ва ташаббускор фаолият юритишга бўлган қизиқишларини йўқотадилар, бу эса охир-оқибатда давлат учун ҳам, жамият учун ҳам салбий оқибатларни вужудга келтириши мумкин. Шу сабабли хусусий манфаат хусусий ҳуқуқ тимсолида ўз ҳуқуқий негизига эга бўлиши шарт.

Бутун дунё бўйича ҳуқуқий муносабатлар нормал хусусий-ҳуқуқий ва оммавий-ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжудлиги ва уларнинг фарқланишига асосланиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи ёхуд хусусий ҳуқуқ Қадимги Римдан бошлаб (*jus privatum*) хусусий ҳуқуқ соҳасини англатади, унга иштирокчиларнинг юридик тенглиги ва мустақиллиги, уларнинг

хусусий мулклари дахлсизлиги, шартномалар эркинлиги, бузилган ҳуқуқ ҳамда манфаатларнинг мустақил суд орқали ҳимоя қилиниши каби хусусиятлардир.

Албатта, инсоният цивилизацияси қадимги даврдан буён ўз ривожига бекиёс мураккаб ижтимоий жараёнларни босиб ўтди, аввал техник ва ижтимоий инқилоблар, кейин илмий ва ахборот тараққиёти туфайли тубдан янги ижтимоий феноменлар вужудга келди. Буларнинг барчаси фуқаролик (хусусий) ва оммавий ҳуқуқлар тафовутларига асосланган ҳуқуқ тизимлари негизини бартараф эта олмади, уларнинг кўринишлари ўзгарди, холос.

Ҳуқуқнинг хусусий ва оммавий ҳуқуқларга кўра фарқланиши умумий сақланиб қолмоқда. Улардаги принципиал фарқлар илк бора Юстиниан Дигестларида ўз ифодасини топган эди. Қадимги Рим юристи Ульпиан оммавий ҳуқуқ Рим давлат мақомини белгилайди, хусусий ҳуқуқ эса алоҳида шахслар фойдасини кўзлайди, деб кўрсатган эди.

Оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ нисбатини аниқлаш ва фарқлаш бир қарашда осон туюлса ҳам, аслида мураккаб масала ҳисобланади. Гап шундаки, хусусий ҳуқуқ соҳасида ҳам қонун чиқарувчи баъзан умуммажбурий императив нормалардан фойдаланади, бу тартибга солинаётган ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари ташаббускорлиги ва мустақиллигини чеклайди. Масалан, фуқаролик қонунчилиги барча юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни, кўчмас мулк билан боғлиқ барча битимларни ҳам давлат рўйхатида қайд этилишини шарт қилиб қўяди. Ушбу талабга риоя қилмаслик субъект ҳаракатларини юридик жиҳатдан беоқибат бўлишига олиб келади (масалан, юридик шахс вужудга келмайди, кўчмас мулкка нисбатан ҳуқуқ мавжуд бўлмайди ва ҳ.к.). Бошқа жиҳатдан олганда ҳам, оммавий ҳуқуқ соҳасида баъзан суд тартибида ҳимоя қилиш қўлланилади. Масалан, мансабдор шахсларни давлат бошқаруви ҳаракатлари ва қарорлари устидан судга шикоят бериш тартиби мавжуд. Манфаатларни суд орқали муҳофаза қилиш эса хусусий ҳуқуққа кўпроқ хосдир.

Бироқ бундай умумийлик оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ ўртасидаги тафовутларни бартараф этмайди, чунки ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар турлича ҳуқуқий режимга эгадир. Бир неча асрлар давомида ҳуқуқшунос олимлар ҳар иккала ҳуқуқий “мажмуалар” ўртасидаги фарқларни белгиловчи мезонларни аниқлашга уринганлар. Охир-оқибатда маълум бўлдики, асосий фарқлар ҳуқуқий муносабатлар табиатидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқни бу муносабатларга таъсир қилиш характери ва усуллари билан боғлиқ экан.

Одатда, хусусий ҳуқуқда иштирокчилар эрки-иродаси автоном (мухтор) ва улар мулкий жиҳатдан мустақилдирлар ёки алоҳида мол-мулкка эгадирлар. Баъзан мулкий муносабатларда бундай белгилар бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, солиқлар йиғими ва ҳуқуқбузарлик учун жарималар солиш орқали давлат бюджетини шакллантириш бўйича муносабатлар. Бундай ҳолларда тарафлар ўртасидаги муносабатда тенглик бўлмай, аксинча, бу муносабатлар ҳокимият ва бўйсунлишга асосланади, бу эса ўз навбатида тарафларнинг эрк мухториятини (ўз хоҳишига кўра иш кўришни) истисно

этади. Бир томонни иккинчи томондан ҳокимият бўйича бўйсунувига асосланган бундай муносабатлар (масалан, солиқ муносабатлари, молия муносабатлари) маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқини ёки бошқача айтганда, оммавий ҳуқуқ мажмуасининг тартибга солиш предметини ташкил этади.

Масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи харидордан товар қийматини тўлашни талаб этса, бу талаб шартнома тузилганда харидор ўзи ушбу шартга рози эканлигига асосланади. Агарда тарафлардан бири тузилган шартномани бузса, вужудга келган низо тарафларнинг ўзаро келишуви асосида ҳал этилади ёхуд низо ечимидан манфаатдор бўлмаган учинчи томон – суд томонидан ҳал этилади. Агарда шахсга тегишли пул маблағлари солиқ сифатида ушлаб қолинаётган бўлса, бунда шахснинг розилиги умуман талаб этилмайди, пулни олиб қўйишни учинчи тарафнинг ўзи судга мурожаат қилмаган ҳолда амалга оширишга ҳақли.

Юқорида фуқаролик (хусусий) ҳуқуқий муносабатларда тарафларнинг эрк мухторияти мавжуд эканлиги таъкидланган эди. Хусусий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эрк мухторияти (эрк-иродасининг автономлиги) деганда, уларнинг мулкӣ муомалага киришишга нисбатан, айнан қайси контрагент билан, қандай шартлар асосида келишишга нисбатан эркин инон-ихтиёрининг мавжудлигини англатади, бундай масалалар бўйича ечимлар, қарорлар иштирокчилар томонидан ўз ташаббусларига кўра, таваккал қилиш асосида ўз мулкӣ масъулиятини ҳис қилган ҳолда қабул қилинади. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ёки оширмаслик, шу жумладан, суд орқали у ёки бу мулкӣ талаб қўйиш масаласини ҳам ўзлари ҳал этадилар.

Нихоят, хусусий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мулкӣ жиҳатдан мустақилдирлар. Умумий қоидага кўра, улар ўз мол-мулкларига нисбатан мулкдордирлар ва худди шу сабабли олинган ҳосил-даромадларни ўзлаштиради ва айни вақтда келиб чиқадиган зарарлар ҳам уларнинг зиммасига тушади. Улар ўз мол-мулклари билан ўз мажбуриятлари бўйича мулкӣ муомаланинг бошқа иштирокчилари олдида жавоб берадилар. Бу эса ҳақиқий жонкуяр ва ҳисоб-китобга пухта тадбиркор бўлишга ундайди ҳамда амалда шунга мажбур қилади.

Фуқаролик (хусусий) ҳуқуқ соҳасига, шунингдек баъзи номулкӣ муносабатлар ҳам киради, уларнинг иштирокчилари (ушбу муносабатлар доирасида) ушбу номулкӣ муносабатларни амалга ошириш, расмийлаштиришда мустақилдирлар.

Хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги таълимот нуктаи назаридан фуқаролик ҳуқуқини фуқароларнинг, шунингдек улар томонидан ташкил этилган юридик шахсларнинг хусусий (мулкӣ ва номулкӣ) муносабатларини тартибга солувчи асосий ҳуқуқ тармоғи сифатида таърифлаш лозим бўлиб, бу ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилар ташаббуси билан шаклланади ва уларнинг (хусусий) манфаатларини қаноатлантиришга қаратилади.

Ушбу таърифдан хусусий ҳуқуқий ва оммавий ҳуқуқий ёндашувлар ўртасидаги туб, принципиал тафовутлар яққол кўриниб турибди. Оммавий

хукукий ёндашувда давлат ва жамоат (оммавий) манфаатларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ҳокимият – ташкилотчилар, мажбурий асослар устунлик қилади. Хусусий-хукукий ёндашув эса, ҳўжалик фаолиятида ўзларининг (хусусий) манфаатларини амалга оширувчи иштирокчилар ташаббускорлиги ва мустақиллиги билан боғлиқ.

Албатта, иқтисодиётни, мулкый муносабатларни тартибга солишда ҳар бир ёндашув ўзининг афзалликларига ва нуқсонларига эга, шу сабабли ҳам уларнинг ҳеч бири ҳеч қачон “соф ҳолатда” қўлланилмайди. Масалан, фавқулодда вазиятларда, яъни уруш ҳолларида, табиий офатларда, оммавий хукукий асосларни кучайтирмасдан ва кенг қўлламасдан асло иложи йўқ. Бошқа томондан олганда, товарлар бозорида яккаҳокимликка (монополияга) ва фирром рақобатга қарши кураш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шунга ўхшаш бошқа вазиятларда хусусий-хукукий асосларни чеклашга тўғри келиши табиий. Демак, муаммо давлатнинг мулкый муомалага аралашувига йўл қўйиш ёки уни истисно этишда, тақиқлашда эмас, балки бундай аралашувни чеклаш учун қонунда унинг доираларини ва шакллари аниқ-равшан белгилаб қўйишда намоён бўлади.

Ўзбекистонда хусусий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи фуқаролик ҳуқуқининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи билан узвий боғлиқдир. Айни вақтда хусусий ҳуқуқ нисбатан кенгрок тушунчадир. Шу сабабли ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таркибига фуқаролик ҳуқуқидан ташқари халқаро хусусий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқини ҳам қамраб олади. Ушбу ҳуқукий тузилмалар йиғиндиси хусусий-хукукий оилани ташкил этади, деган қарашлар мавжуд³⁷.

Давлат бошқарувидаги муносабатлар унинг иштирокчиларининг эркинлиги ва мустақиллиги тамойиллари асосида ташкил этилиши мумкин эмас, чунки бу муносабатларнинг характери унинг қатнашчиларига марказлаштирган таъсир бўлишини ва улар муайян поғоналар бўйича бўйсунтиш тартибида жойлашувини назарда тутди. Иқтисодиётда, айниқса, товарлар айирбошлаш соҳасидаги муносабатларда (яъни, бозорда) эса аксинча, унинг иштирокчиларига ташаббус ва тадбиркорлик бериш учун энг максимал даражада эркинлик яратиш зарур.

Хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ўзаро бир-бири билан боғлиқ ҳамда бир-бирига таъсир кўрсатиб туради. Бироқ, шуни таъкидлаш ўринлики, бу уларнинг бир-бирлари билан қўшилиб кетишига олиб келмайди, чунки юқорида таъкидланганидек, уларни ҳукукий тартибга солиш ёндашувларида туб, ўтиб бўлмас фарқлар мавжуд. Бироқ, улар ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш ҳам доимий, барқарор характерга эга. Масалан, фуқаролик процессуал ҳуқуқи оммавий-хукукий соҳага тааллуқли бўлса ҳам, хусусий ҳукукий таъсирлар остида тадбиркорлар ўртасидаги низоларни кўриш жараёнида тортишувчиликни кучайтириб юборди, низоларни ҳал этишда ҳакамлик (нодавлат) шакллари кенг қўллашга йўл қўйила бошланди. Бироқ шунга қарамай, процессуал тартиб ўзига хос бўлган оммавий-хукукий

³⁷ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. -8 с.

хусусиятни сақлаб қолмоқда. Барча ривожланган давлатлар ҳуқуқ-тартиботларида хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этишнинг икки тури сифатида, ҳуқуқий тартибга солишнинг икки мустақил, алоҳида тармоқлари сифатида мавжуд.

Хусусий (фуқаролик) ҳуқуқни чуқурроқ англаб етиш учун унинг тушунчасига, хусусиятларига эътибор беришимиз лозим. Хусусий ҳуқуқ хўжаликни бозор бўйича ташкил этишга асосланган ҳуқуқий тартибнинг ўзаги, негизидир. Тарихий тараққиётни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, хусусий-ҳуқуқий тамойиллар, масалан, мулк дахлсизлиги, шартномалар, зарурат тақозосига кўра, у ёки бу чекловларга дучор бўлиб турган. Бундай чекловларнинг даражаси характерига қараб ҳуқуқий тизимлар турлари ва типлари фарқланади.

Шуниси диққатга сазоворки, энг каттиққўл ва жоҳил тузумларда ҳам энг оғир ва шафқатсиз чеклов шароитларида ҳам хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) соҳаси ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаган, чунки бизга маълум бўлган барча цивилизациялар товар хўжалиги ҳамда товарлар айирбошлашсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, бу истисно этилади. Аслини олганда, хусусий ҳуқуқ қадимги Рим даврларидан буён шахснинг “қўлини ва йўлини боғловчи” ҳар қандай маҳрумликлардан озод бўлиш, эркин мулкдорлик, шартномаларда эркинлик, васият қилишда эркинлик ва шу кабиларни муқаррар равишда талаб қилувчи эркин иқтисодий ривожланиш маҳсулидир.

Бозор иқтисодиёти шаклланиши жараёнида илгари оммавий-ҳуқуқий соҳага кирган муносабатларни муайян даражада тижоратлашуви рўй беради. Масалан, ерга нисбатан мутлақ давлат мулкчилигидан воз кечилган муайян ҳолларда ерга нисбатан хусусий мулкчилик жорий этиш мумкин бўлди, ерга нисбатан ижара ҳуқуқини гаровга қўйишга йўл қўйилди. Лекин шундай бўлса ҳам аксарият хорижий мамлакатлардан фарқли равишда Ўзбекистон Республикасида ер ҳуқуқи, табиий ресурсларга нисбатан ҳуқуқларнинг оммавий ҳуқуқ соҳасидан тўла чиқиб, хусусий ҳуқуқ соҳасига ўтиши рўй бергани йўқ. Бироқ шунга қарамай, концессия шартномалари, маҳсулот тақсимотига оид билимларни қонуний асосларга эга бўлгани ушбу соҳада ҳам хусусий ҳуқуқ ўз таъсирини ўтказа бошлаганидан дарак беради, деб айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида никоҳ шартномаларининг мустақамлаб қўйилганлиги эр-хотинга ўз мол-мулкларининг ҳуқуқий режимларини ўзлари белгилашларига имкон беради, бу эса оилавий муносабатларда хусусий ҳуқуқий асослар ўсиб боришини кўрсатади. Оила ҳуқуқида номулкий элементлар мулккий муносабатларга нисбатан устувор аҳамиятга эга, шунингдек никоҳ-оила алоқалари ихтиёрий ва тенг ҳуқуқлилиқ асосига қурилади, давлатнинг оилавий ишларга энг кам даражада аралашуви тамойили амал қилади (асосан, вояга етмаган болалар, меҳнатга лаёқатсиз эр-хотин манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларидагина давлат ҳокимият ваколатларидан фойдаланади). Фуқаролик ҳуқуқи предметида кенг доирадаги номулкий муносабатлар (шаън, кадр-қиммат, ишчанлик обрўсини кўриқлаш, маънавий зиённи ундириш, хусусий ҳаёт сирларини, хусусий

дахлсизликни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ҳ.к.) анъанавий равишда мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда оила ҳуқуқининг хусусий ҳуқуқий табиати тўғрисида гапириш мумкин (ушбу ҳол барча илғор ҳуқуқ тартиботига асосланган мамлакатларда истисносиз амал қилади).

Баъзи муаллифлар ҳар ҳолда узил-кесил бўлмаса ҳам меҳнат ҳуқуқини хусусий ҳуқуқий табиатга эга, деб ҳисоблайдилар³⁸. Меҳнат қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган меҳнат шартномаси тўғрисидаги қоидалар меҳнат ҳуқуқи асосида ётади ва ҳозирги босқичда бу қоидалар янада ривожлантирилди. Меҳнат шартномаси ва фуқаролик шартномаси ўртасидаги умумийликни ҳам ёдда тутиш лозим.

Айни вақтда меҳнат-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишнинг асосий йўналишини ҳали ҳам меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари учун кенг доирадаги махсус социал кафолатларни белгилаш ҳисобланади. Бу кафолатлар табиийки, ижтимоий оммавий-ҳуқуқий манфаатларни кўзлаб белгиланади ва оммавий-ҳуқуқий усуллар орқали таъминланади. Демак, меҳнат ҳуқуқида оммавий-ҳуқуқий асослар ҳали ҳам кучли эканлигини эътироф этмоқ лозим. Айниқса, меҳнат ҳуқуқидан ажралиб чиққан ижтимоий таъминот ҳуқуқида бу ҳол яққол намоён бўлади. Бу ўринда шуни ҳам унутмаслик лозимки, қитъа, Европа ҳуқуқ тизимида, энг аввало, герман шохобчасида меҳнат ҳуқуқи хусусий-ҳуқуқий тузилма сифатида қаралади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ ўзининг асосий юридик белгиси (предмети ва тартибга солиш услуби) бўйича ҳеч қачон ўзининг хусусий-ҳуқуқий табиатини йўқотмаган (ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тартиботи тараққиёти нуктаи назаридан олганда, албатта). Бунинг устига назарий жиҳатдан олганда, у деярли доимо фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми бўлган кичик тармоғи сифатида қараб келинган. Агар халқаро хусусий ҳуқуқий нормалар анъанавий равишда амалдаги Фуқаролик кодексининг 6-бўлимида мустаҳкам ўрин олганлигини эътиборга олсак, у ҳолда халқаро хусусий ҳуқуқнинг хусусий ҳуқуқ оиласининг аъзоси сифатидаги ўрни бўйича ҳеч қандай баҳс-мунозара бўлишига асло ўрин йўқ.

Ривожланган мамлакатлар ҳуқуқ-тартиботида юридик шахслар тўғрисидаги фуқаролик-ҳуқуқий нормалар негизида, одатда, тижорат юридик шахслари ҳуқуқий мақомини (яъни, уларнинг вужудга келиши, рўйхатдан ўтказиш тартиби, фаолиятини ташкил этиш, бошқариш, қайта ташкил этиш, тугатиш тартибини) белгиловчи нормалар корпоратив ҳуқуқ ёки «компаниялар ҳуқуқи» тушунчасида мужассамланадиган ўзига хос кичик тармоқни ифодалайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ҳам корпоратив ҳуқуқ фаол шаклланиш босқичида турибди. Акциядорлик жамиятлари, тўлиқ ва коммандит ширкатлар, масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар, хусусий корхоналар, ишлаб чиқариш кооперативлари, холдинглар – ушбу тижорат тузилмаларининг ҳар бири ҳақида махсус қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Айни вақтда корпоратив ҳуқуқ мустақил тармоқ бўлмай, у хусусий ҳуқуқ доирасида (савдо ҳуқуқи

³⁸ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек., 1998. -9 с.

алоҳида ажралиб чиққан мамлакатларда эса унинг доирасида) мавжуд бўлишини унутмаслик лозим.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш ўринлики, фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тартиботидаги хусусий ҳуқуқ тизимига бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқидан ташқари оила ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ҳам киради, деб айтиш мумкин.

1.4. Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг асосий ривожланиш босқичлари

Фуқаролик ҳуқуқи кишилар ўртасидаги кундалик ҳаётий эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган одатдаги, доимий, нормал мулкӣ муносабатларни, шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солганлиги сабабли ҳам у бошқа ҳуқуқ тармоқларига нисбатан қадимийроқ илдизларга эга, деб айтиш мумкин. Инсоният мавжудлигининг энг қадимги даврларида фуқаролик ҳуқуқи кўпроқ одат ҳуқуқи меъёрлари кўринишида бўлганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан истиқомат қилган аجدодларимиз ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларнинг илк босқичларини мусулмон ҳуқуқига қадар бўлган даврдан бошлаш мумкин. Ўша даврларда амал қилган ҳуқуқ манбалари ҳақида биз жуда ҳам кам маълумотларга эгамиз. Бироқ бизгача етиб келган тарихий манбаларга, масалан, “Авесто” китобига асосан айтиш мумкинки, мол-мулк, мажбурият ҳуқуқи, мерос масалаларини тартибга солишга қаратилган муайян манбалар мавжуд бўлган³⁹. “Авесто”да кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида лафздан қайтмаслик, қасамга содиқ бўлиш, савдо-сотик ишларида мажбурият ва шартномаларга қатъий амал қилиш, омонатни, яъни қарзни ўз эгасига вақтида қайтариш каби имонлилик ва диёнатлиликни англатувчи эзгу хислатларни кўрамиз.

Ўзбекистон ҳудудида VI асрлардан то XX аср бошларига қадар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар мусулмон ҳуқуқи меъёрлари асосида тартибга солинган. Албатта, бунда мусулмон ҳуқуқининг суннийлик оқими, ханафий мазҳаби асосий ўрин эгаллаган. Мусулмон ҳуқуқи амал қилган даврларда ҳуқуқнинг асосий манбаи Қуръони Карим ҳисобланган. Қуръони Каримда мол-мулк, мерос, васийлик ва ҳомийлик, ҳадя, хайр-эҳсон, мажбурият муносабатларида аҳдга содиқлик ва шу каби масалаларни тартибга солувчи кўрсатмалар мавжуд. Қуръони Каримда тартибга солинмаган фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар сунна, ижмо, қиёс орқали тартибга солинган⁴⁰.

Сунна – Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, кўрсатмалари, хатти-ҳаракатларидир. Улар Ҳадислар ҳам дейилади. Ҳадислар Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланади.

³⁹ Бобоев Ҳ., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. -Тошкент: Адолат., 2001. -52 б.

⁴⁰ Мусулмон ҳуқуқи манбалари ҳақида қаранг: Бурхониддин Ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1 жилд. -Тошкент: Адолат. 2000.; Мухтасар. -Тошкент: Чўлпон., 1994. Ҳадислар. 1, 2, 3, 4 томлар. -Тошкент: Қомуслар нашриёти, 1991-1994.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи., 1997. -20-36- б.

Ижмо – Куръон ва Ҳадисда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳлар ва мужтаҳидларнинг кўрсатмаларига асосланиб ҳукм чиқариш, яъни фатво беришдир.

Қиёс – исломда шариат манбаларидан бири бўлиб, Куръон, Сунна, Ижмода бирор ҳуқуқий масалага аниқ жавоб топилмаганида, уни шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан ҳукм чиқаришдир.

Шуни фахр билан айтишимиз мумкинки, мусулмон ҳуқуқини шаклланишида ва ривожланишида буюк аجدодларимиз Бурҳониддин Марғиноний, Имом ал-Бухорий, Убу Исо Муҳаммад бин Исо Термизийлар муҳим роль ўйнадилар. Улар томонидан мусулмон ҳуқуқининг муҳим манбаи Ҳадислар тўпланиб, тизимга солинди, шарҳлар тайёрланди. Айниқса, Марғинонийнинг “Ҳидоя” номли кўп томли асари асрлар давомида мусулмон ҳуқуқида асосий қўлланма сифатида хизмат қилмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудининг катта қисми (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиги) Россия империяси томонидан босиб олинди. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон ҳудудида ерли аҳоли учун мусулмон ҳуқуқи меъёрлари билан бирга, XIX аср охирлари ва XX аср бошларидан Россия империясининг фуқаролик қонунлари қўллана бошланди. Бу қонунлар фақат ерли, туб жойли бўлмаган кишиларгагина қўлланган, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Ўша вақтларда туб жой аҳолиси ҳам компаниялар, ширкатлар, заводлар, корхоналар, банклар ташкил эта бошлаган, Россия ва бошқа хорижий тижоратчилар билан фаол муносабатга киришган⁴¹. Уларнинг қимматбаҳо қоғозлар, тижорат билан боғлиқ муносабатлари бевосита Россия фуқаролик қонунлари билан тартибга солина борган. Демак, бу даврларда фуқаролик муносабатлари ўзига хос дуалистик асослар – мусулмон ҳуқуқи ва Россия империяси қонунлари билан тартибга солинган, десак бўлади.

Бундай дуалистик асослар Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари фуқаролик қонунларига ҳам хос бўлган. Тўғри, ушбу республикаларда ягона кодификациялашган фуқаролик қонуни бўлмаган (Хоразм Республикаси бундан мустасно. Чунки у ерда 1924 йилнинг 7 ноябрида Гражданлик кодекси қабул қилинган). Шариат, одат билан бирга, РСФСР қонунчилиги асосида ишлаб чиқилган меъёрлар ҳам амал қилган. Мулкчилик муносабатларида хусусий мулк билан бир қаторда давлат мулки, вақф мулки, турли кооперативлар мулки мавжуд бўлган. Шартномалар кўпинча оғзаки, катта суммаларда бўлса гувоҳлар иштирокида, кўчмас мулк билан боғлиқ бўлса ёзма равишда тузилган⁴².

Ўзбекистонда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда совет даври бир текис кечмаганлиги, зиддиятли бўлганлигини қайд этмоқ керак. 1917 йилги Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки “ҳарбий

⁴¹ Батафсил қаранг: И.Б. Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан., 1988. -60-65 б. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -10-15 б.

⁴²Раҳманкулов Ҳ. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. -66-72 б.; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Тошкент: Фан, 1988. -60-64 б.

коммунизм” даврларида амалда корхоналар ўртасида пулсиз муомала – нарядлар асосида маҳсулотлар айирбошлаш, карточкалар орқали истеъмол моллари тақсимооти амалга оширилган, эркин савдо тақиқланган⁴³. Бу давр шу билан якунландики, хусусий мулкчилик ва товар-пул муносабатларига нафрат билан қараган марксистик ҳокимият янги иқтисодий сиёсат даврига ўтишга, анъанавий фуқаролик-ҳуқуқий институтларидан фойдаланишга мажбур бўлди. 1922 йил 31 октябрда ВЦИК РСФСР Гражданлик кодексини қабул қилди ва у 1923 йил 1 январдан бошлаб амалга кирди. Бу кодекс кейинчалик бошқа иттифоқдош республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистон ССРнинг ҳам гражданлик кодексига намуна бўлди⁴⁴.

Туркистон АССР 1924 йил декабрь ойигача автоном республика сифатида РСФСР таркибида бўлганлиги сабабли, РСФСР қонунлари, жумладан, юқорида айтилган Гражданлик кодекси ҳам Туркистон ҳудудида бевосита амалда бўлди. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топгандан сўнг ЎзССР Революцион комитети 1924 йил 27 ноябрда қарор қабул қилиб, унда ҳокимиятнинг тегишли органлари томонидан Ўзбекистон ССР учун умумий қонунлар тасдиқлангунча унинг таркибига кирадиган ҳудудларда СССР Ҳукумати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Ўзбекистон ССРнинг тегишли ҳудудларида қўлланиб келинган маҳаллий қонунлар амалда бўлиб ҳисобланиши⁴⁵ белгиланди.

ЎзССР таркибига кирган собиқ Туркистон АССР ҳудудида, сўнгра Марказий Осиё республикаларининг миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносабати билан ЎзССР таркибига ўтган собиқ Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари ҳудудларида Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг 1928 йил 28 январь тарихий қарорига кўра РСФСРнинг 1922 йилги Гражданлик кодекси амалда бўлиши белгиланди⁴⁶. Ушбу кодексга “ЎзССР чегарасида амалда бўлган Гражданлик кодекси” ёки “ЎзССРда амалда бўлган Гражданлик кодекси” деган ном берилди. ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1929 йил 13 апрель қарорига мувофиқ эса ЎзССР чегарасида бўлган Гражданлик кодексига “Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Гражданлик кодекси” номи берилди⁴⁷. Ўзбекистон ҳудудида ҳам амал қила бошлаган ГКнинг матнига Ўзбекистон мустақил ўзгаришлар киритишга ҳақли эканлиги белгилаб қўйилди⁴⁸. Ўзбекистон Республикасида то XX асрнинг 60-йиллари бошларигача амал қилган фуқаролик қонунчилиги ўз даври зиддиятларини мазмунида акс эттиради. Амалда фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятлари чегараланган, хусусий мулк, тадбиркорлик тақиқланган, ҳуқуқ меъёрларида мафкуравий ақидалар устувор ўринни

⁴³ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -31 с.

⁴⁴ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б.

⁴⁵ Ўзбекистон ССР Қонунлари тўплами. –Тошкент: 1925. 1-сон. 2-модда.

⁴⁶ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б., Зокиров И.Б. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. –Ташкент: Фан, 1988.

⁴⁷ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

⁴⁸ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -49 с.

эгаллаган эди. Деярли барча мол-мулк давлат қўлида тўпланган, кучли маъмурий-буйруқбозлик тизими, ҳарбийлаштирилган тартиб-интизом фуқаролик қонунлари таъсирини амалда заифлаштирган эди.

Ўтган аср 50-йиллари ўрталарида СССР Гражданлик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу ҳолат Иттифокдаги республикаларнинг номига бўлса ҳам, давлат суверенитети мавжудлигини амалда йўққа чиқариб, ягона қонунни жорий этишга олиб келиши мумкин эди. Бироқ 1957 йилда СССР Конституциясига киритилган ўзгаришлар, яъни “илиқлик” (оттепель) даври бу ғояни амалга оширишга тўсиқ бўлди.

1956-1964 йилларда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаш бўйича цивилист олимлар ўртасида жуда катта баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. 1961 йилда ССР Иттифоқи ва иттифокдош республикалар Гражданлик қонунчилиги асосларининг қабул қилиниши бу баҳсларга чек қўймади. Бу баҳслар остида давлатга тегишли корхоналаргина иқтисодиётда якка ҳукмронлик қилган шарт-шароитларда улар ўртасидаги муносабатларни фуқаролик қонунчилиги билан эмас, балки хўжалик ҳуқуқи билан тартибга солиш, ишлаб чиқариш ва айирбошлашдаги бўйсунуш (вертикал) ва шартномали (горизонтал) муносабатларни муайян маъмурий-буйруқбозлик усули билан тартибга солиш ёки фуқаролик қонунчилигини бу муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасидаги мавқеини сақлаб қолиш ҳақидаги қарашлар ётар эди.

ССР Иттифоқи ва иттифокдош республикалар Гражданлик қонунчилиги Асослари асосида ишлаб чиқилган ва 1963 йил 23 мартда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси 8 бўлим, 622 моддадан иборат бўлган. Унинг мазмунича коммунистик мафкура ақидалари сингдирилган бўлиб, бу унинг давлат мулкнинг имтиёзли ҳуқуқий ҳолатидан, фуқароларнинг мулк ҳуқуқи чекланганлиги, жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш имкониятлари назарда тутилмаганлиги, жуда кўп масалаларни тартибга солиш маҳкамавий ҳужжатлар ихтиёрига бериб қўйилганлиги ва шу каби ҳолатларда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигига эришгач, мамлакатимизда бозор муносабатларини қарор топтириш, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантириш бош мақсад сифатида белгилаб олинди. Амалдаги ГК эса бу вазифаларни бажара олмас эди.

Шу сабабли ҳам ўша даврдан бошлаб фуқаролик қонунчилиги ривожда янги босқич бошланди. Бу босқичнинг характерли хусусияти шундаки, бунда ГКнинг иқтисодиёт соҳасини тартибга солувчи меъёрлари амалда қўлланмай қўйилди. Уларнинг ўрнига “Мулкчилик тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”ги, “Кооперация тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги янги қабул қилинган қонунлар ишлай бошлади. Ушбу қонунларда хусусий мулк, тадбиркорлик ўзининг ҳуқуқий асосларига эга бўлди, жамоат бирлашмалари, турли тадбиркорлик тузилмалари ташкил этишга ва фаолият юритишига кенг йўл очилди ҳамда

уларни амалга ошириш кафолатлари белгилаб қўйилди. План-режанинг иқтисодиётда шартномаларга нисбатан устунлиги бекор қилинди. Юқорида санаб ўтилган қонунлар ўтиш даврида фуқаролик қонунчилигининг ўзагини ташкил этди, деб айтиш мумкин. Айни вақтда эски ГКнинг айрим меъёрлари бозор муносабатлари тизимини шакллантиришга тўсқинлик қилиши мумкин эди. Бу салбий таъсирни бартараф этиш талаб этилди. 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилингандан кейин Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси ГК 96-моддаси 2-қисмини, яъни давлат мулкни қонунсиз эгаллашларидан қайтариб олиш бўйича талабларга нисбатан даъво муддатини қўлламаслик ҳақидаги меъёри, Республикамизда барча мулк шакллариининг тенглиги ва тенг ҳуқуқий ҳимоя қилиниши хусусидаги Конституциянинг 53-моддасига зид деб топди, шу сабабли ҳам у юридик кучга эга эмас, деб белгиланди. Айни вақтда ГКнинг биттадан ортиқ уй-жойга шахсий эгалик ҳуқуқининг бекор бўлиши ҳақидаги нормаси (ГК 121-модда), юридик шахслар ўртасидаги, ўзаро талабларга нисбатан қисқартирилган даъво муддати белгилаш ҳақидаги норма (ГК 84-модда)лар ҳам бекор бўлди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин фуқаролик қонунларини тубдан қайта қуриш, бозор тизими, ҳуқуқий демократик давлат талаблари, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида янгилаш вазифаси кўндаланг қўйилди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда эски ГК ўрнига оғирлик марказини ўз зиммасига олган жорий қонунларни узвий боғлайдиган, яхлит тизимга соладиган, улар ўртасидаги мутаносибликни таъминлайдиган янги ФК ишлаб чиқиш лозим эди. Мамлакатимизда бу борадаги саъй-ҳаракатлар 1992 йил ўрталаридан бошланди. Аввалига бу жараён республикамиз цивилист олимлари гуруҳи фаолияти доирасида кечган бўлса, кейинчалик кенг миқёсларга кўчди. МДХ давлатлари, шу жумладан, Россия, Қозоғистон, Украина, Европа мамлакатлари олимлари билан республикамиз олимлари ҳам МДХ мамлакатлари учун ФК моделини яратишда ҳамкорлик қилишди. Бундай ҳамкорликнинг зарурати қуйидагилар билан изоҳланади:

–биринчидан, МДХ мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон бозор муносабатлари тизимини қарор топтиришни ўз пировард мақсадлари қилиб белгилашди. Бозор муносабатлари тизими ҳуқуқий асослари барча учун умумий жиҳатларга эга. Демак, ушбу умумий жиҳатларни ҳар қайси МДХ давлати якка-якка ишлаб чиққанидан кўра, биргаликда, ҳамкорликда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ эди;

–иккинчидан, бундай ҳамкорликда, Европа мамлакатлари цивилист олимлари иштирокида ФК моделини яратиш ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг энг илғор тажрибасидан фойдаланишга имкон берарди;

–учинчидан, ФКнинг ягона модели (намунавий андозаси) асосида МДХ мамлакатлари ўз фикрларини ишлаб чиқаришлари бу мамлакатлар ва ривожланган мамлакатлар фуқаролик қонунларининг бир-бирларига яқинлашувига, улар ўртасида зиддиятлар ёхуд номувофиқликларни

камайтиришига, охир-оқибатда ўзига хос ягона ҳуқуқий майдон вужудга келишига кўмаклашди. Бу эса мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, илмий, маданий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Ўзбекистонда янги ФКни ишлаб чиқишда, энг аввало, фуқаролик қонунчилигининг таркиби тўғрисида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бунда, асосан, Европа мамлакатларининг баъзи олимлари Ўзбекистонда ФКдан Савдо кодексини алоҳида ажратиб чиқаришни таклиф этдилар. Хусусий ҳуқуқ тизимини иккига ажратадиган дуалистик тизимда фуқаролик ҳуқуқи ва савдо ҳуқуқи алоҳида-алоҳида ҳуқуқ сифатида мавжуд бўлади ва бу қатор ривожланган мамлакатларда амал қилади (масалан, Франция Савдо кодекси (1807й.), Германия Савдо тузуклари (1896й.), АҚШ Намунавий Савдо кодекси (1958й.)). Бироқ бу нуқтаи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштириш жараёнида сезиларли таъсир кўрсата олмади ва рад этилди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатимизда маъмурий-бўйруқбозлик тизими оқибатларини бартараф этиш, бозор муносабатлари тизимига ўтиш босқичида бирданига фуқаролик қонунчилигини иккига бўлиш, уни қўллаш амалиётда жиддий қийинчиликлар, англашилмовчиликларни келтириб чиқариши, цивилист олимлар гуруҳида ихтисослашув, бўлинишга олиб келиши ва бу эса фуқаролик ҳуқуқи фани ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Иккинчидан эса, ҳозир бутун дунёда фуқаролик ва савдо ҳуқуқи нормаларининг яқинлашуви, унификациялаш жараёни кетаётган бир вақтда мамлакатимизда фуқаролик ҳуқуқини иккига ажратиш дунё мамлакатларидаги фуқаролик қонунлари умумий ривожланиш йўналишига номувофиқ бўлган бўлур эди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, янги ФКни ишлаб чиқиш ва амалга киритиш билан фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиш жараёни тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, бугун ўз ривожининг янги босқичига қадам қўймоқда. Бундаги асосий стратегик йўналиш бозор муносабатлари тизимини мустаҳкамлаш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини амалга ошириш жараёнини эркинлаштириш, шахсий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилиш даражасини юқорига кўтариш ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқининг ривожини қуйидаги даврлар ва босқичларга бўлиш мумкин:

1. Мусулмон ҳуқуқи даври. Бу XIX асрнинг 2-ярмигача давом этган.
2. Дуалистик давр. Бу давр XIX аср охири ва XX аср бошларини ўз ичига олади. Бу даврда фуқаролик муносабатлари мусулмон ҳуқуқи нормалари билан бирга айрим соҳаларда Россия империяси қонунлари билан ҳам тартибга солинган.
3. Совет даври. Бу давр бир неча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич 1917-1924 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Туркистон, шартли равишда Бухоро ва Хоразм Республикаларида амал қилган фуқаролик нормаларининг ўзига хослигини кўрсатиш мумкин. Иккинчи босқич 1925 йилдан то 60-йиллар бошларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бунда фуқаролик қонунларининг аҳамияти, айниқса, иқтисодиёт соҳасида жуда кам

бўлган. Учинчи босқич ўтган асрнинг 60-йиллар бошларидан то 80-йиллар охирига қадар давом этган. Бу даврда маъмурий тизим устуворлиги шароитида фуқаролик нормалари амал қилган.

4. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги билан фуқаролик қонунчилиги ривожига сифат жиҳатдан янги давр бошланди. Бу даврни ҳам икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда – 1991 йилдан 1997 йилгача фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда асосий оғирлик маркази эски ГКга эмас, ёш, мустақил давлатнинг жорий қонунлари зиммасига тушган. Янги ФК амалга киритилгандан бошлаб эса фуқаролик қонунчилиги ривожининг янги босқичи бошланди.

9.1. Битимлар тушунчаси ва турлари

Битимлар деб, фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларга айтилади (ФК, 101-модда).

Ҳар қандай битим шахсларнинг эрки-иродаси билан боғлиқ бўлиб, муайян ҳуқуқий оқибат туғдиришга қаратилади. Битимда фуқаро ва ташкилотларнинг маълум моддий ҳамда маданий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эрклари ифодаланади.

Битим шахсларнинг эрки билан боғлиқ бўлган, уларнинг иродасидан келиб чиқадиган ҳаракат бўлганлиги туфайли, битимда ифодаланган эрк изҳор қилиниши, яъни бошқа шахсларга билдирилиши лозим.

Айрим муаллифларнинг фикрича, битимнинг мазмунини қуйидаги белгилар ташкил этади:

1. битим – эрк-иродани ифодаловчи ҳужжат;
2. ҳақиқий ҳаракат натижасида юзага келади;
3. битим фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ва бекор қилишга махсус йўналтирилган бўлади;
4. битим фуқаролик қонунчилиги билан тартибга солинувчи ҳуқуқий муносабатни юзага келтиради⁴⁹.

Битим тузиш натижасида муайян ҳуқуқий оқибат туғдириш учун битим тузувчи шахслар битимда ўз эркларини ифодалашдан ташқари муайян ҳаракатни қилишлари лозим бўлади. Бу ҳаракат шарт қилинган ишни бажаришга, хизмат кўрсатишга, маълум мулкни топширишга ёки маълум пулни тўлашга қаратилган бўлиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳолатлар сифатида юридик факт таркибига кирадиган битимлар бошқа юридик фактлардан фарқ қилади. Масалан, юридик факт ҳисобланган ҳодиса шахсларнинг эркидан ташқари вужудга келса, битимлар фақат шахсларнинг эрки билангина тузилади. Демак, битим ўзининг муайян бир ҳуқуқий оқибат туғдириши, маълум бир ҳуқуқий натижага эришиши билан бошқа юридик фактлардан фарқланади ва

⁴⁹ Гражданское право. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект, 2003. -281 с.

шу сабаб битимни эрк баённомаси деб ҳам аташ мумкин. Тўғри, давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам муайян ҳуқуқий оқибат, натижа келтирувчи ҳужжатлар қабул қилади, лекин уларда айнан эрк муҳторияти – иштирок этувчиларнинг умумий хоҳиш иродасининг мавжуд эмаслиги битимлардан ажралиб туришига сабаб бўлади ва уларга нисбатан битимлар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилмайди.

Битимлар учун қуйидаги шартларнинг бўлиши муҳимдир:

- а) битим тузувчи шахс фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланиши;
- б) муайян битимни тузувчи шахсда бу битимни тузиш эрки бўлиши ва бу эрк маълум ҳуқуқий оқибатлар туғдиришга қаратилган бўлиши;
- в) шахснинг эрки муайян юридик факт ҳисобланган ҳаракатда ўзининг ташқи ифодасини топиши, яъни маълум шаклда изҳор қилинган бўлиши керак.

Битим турлари. Битимни туркумлаш жараёнида бир битимнинг турли жиҳатлари эътиборга олинади. Бунда эркнинг ифодаланиши, муқобил ижро ҳамда тузилган муддати ва бошқа омиллар асос қилиб олинади. Бир турга мансуб битимнинг хусусияти бошқа туркумга хос жиҳатни ҳам қамраб олиши мумкин. Масалан, мулк ижараси шартномаси консенсуал характерни ўзида ифода этадиган, ҳақ бараварига тузиладиган, икки томонлама битим ҳисобланади. Ушбу ҳолатдан кўриниб турибдики, мулк ижарасининг ҳуқуқий белгилари хусусида тўхталганда, ундаги тарафлар эркининг ифодаланиши, муқобил ижронинг мавжудлиги ва битимни юридик кучга кириш муддатига эътибор қилинмоқда.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида битимлар ўзларининг белгилари бўйича қуйидаги турларга бўлинади (классификация қилинади):

1. Битимлар эркнинг ифодаланишига қараб *бир, икки ва кўп томонлама битимларга* бўлинади. Ушбу ҳолат ФКнинг 102-моддасида белгиланган бўлиб, унда битимлар бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартномалар) бўлиши мумкинлиги, битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланиши, шартнома тузиш учун икки тараф (икки тарафлама битим) ёки уч ёхуд ундан кўп тараф (кўп тарафлама битим) келишиб хоҳиш билдирган бўлиши кераклиги белгиланган.

Бир тарафлама битим қоидалари ФКнинг 103-моддасида ўз ифодасини топган. Бир томонлама битимдан фақат бир томоннинггина эрки ифодаланади, ҳуқуқ ва мажбурият фақат бир томоннинг иродаси бўйичагина вужудга келади, ўзгаради ёки бекор бўлади. У бошқа шахслар учун қонунларда ёки бу шахслар билан келишувда белгиланган ҳоллардагина бурчлар келтириб чиқариши мумкин. Бир тарафлама битимларга нисбатан, башарти қонун ҳужжатларига, битимнинг табиати ва моҳиятига зид бўлмаса, мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисидаги умумий қоидалар тегишлича қўлланилади.

Бир томонлама битим уни тузган шахс учун мажбуриятлар келтириб чиқаради. Бир тарафлама битимда унда иштирок этувчи бир тарафнинг эрк

баён этилишининг ўзи кифоя. Бир томонлама шартномаларда иштирок этувчи тарафларнинг бирида фақат ҳуқуқ бўлиб, ҳеч қандай мажбурият бўлмайди. Иккинчи тарафда эса фақат мажбурият мавжуд бўлади. Масалан, Фкнинг 732-моддасида белгиланган қарз шартномаси кўра, бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тарафга (қарз олувчига) пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради, қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, ўшанча суммадаги пулни ёки қарзга олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдорига барабар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади. Бунда бир тараф бўлган қарз берувчида фақатгина шартномада белгиланган қарз суммасини бериш ҳуқуқи мавжуд ҳолос, у қарз беришга мажбур эмас. Шу сабаб ҳам қарз шартномаси пул ёки ашёлар топширилган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади.

Бу каби битимларга яна ҳадяни ҳам киритиш мумкин. Ҳадя бир томонлама, реал, текинга тузиладиган шартнома ҳисобланади. Шубҳасиз, ҳадя бир томонлама битим бўлиб, тарафларнинг ўзаро келишувига асосланади. У ҳадя олувчининг таклиф қилинган мулккий ҳуқуқни қабул қилишга розилик беришида ифодаланади, айнан шу белгиси билан ҳадя қарз шартномасидан фарқ қилади⁵⁰.

Рента шартномаси ҳам бир томонлама шартномалар туркумига киради. Яъни, рента олувчида фақат рента тўловини ўз вақтида тўлашни ва мол-мулкдан оқилона доирада фойдаланишни талаб қилиш ҳуқуқи, рента тўловчида рента тўловларини ўз вақтида тўлаб бориш мажбурияти мавжуд бўлади.

Шунингдек текин фойдаланиш, банк омонати, оммавий танлов, мукофотни ошкора ваъда қилиш, васиятнома, ишончнома билан боғлиқ битимлар бир томонлама битим ҳисобланади.

Икки томонлама битимлар ҳар икки томоннинг эркига мувофиқ тузилади. Бундай битимлар – шартномалардир. “Икки томонлама” ибораси битимда иштирок этувчи тарафларнинг сонини белгилаб бермайди. Масалан, қарз шартномасида ўз-ўзидан икки тараф – қарз берувчи ва қарз олувчилар иштирок этса-да, у бир томонлама шартнома ҳисобланади. Икки томонлама битимнинг моҳияти ҳар икки тарафда ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятнинг мавжудлиги орқали белгиланади, яъни бир тарафнинг ҳуқуқи иккинчи тарафга мажбурият бўлиб ўтади ёки аксинча. Айнан шу ҳолатни олди-сотди шартномаси мисолида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Маълумки, олди-сотди шартномасида икки тараф сотувчи ва сотиб олувчи иштирок этади. Фкнинг 386-моддасига мувофиқ, олди-сотди шартномаси бўйича бир тараф (сотувчи) товарни бошқа тараф (сотиб олувчи)га мулк қилиб топшириш мажбуриятини, сотиб олувчи эса бу товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммаси (баҳоси)ни тўлаш мажбуриятини олади.

Ушбу нормадан кўриниб турибдики, сотувчининг мол-мулкни сифатли, ўз вақтида шартномада келишилган шартлар асосида топшириш мажбурияти

⁵⁰Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –114 б.

сотиб олувчида аксинча шу ҳолат - мол-мулкни сифатли, ўз вақтида шартномада келишилган шартлар асосида топширилишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқни келтириб чиқаради. Шунингдек, сотиб олувчининг сотиб олинаётган товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммаси (баҳоси)ни тўлаш мажбурияти сотувчига товарни қабул қилишни ва унинг учун белгиланган пул суммаси ўз вақтида келишилган шартлар асосида тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Кўп томонлама битимларда уч ва ундан ортиқ шахсларнинг эрклири ифодаланади. Кўп томонлама битимга оддий ширкат (биргаликдаги фаолият) шартномаси мисол бўлади. Кўп томонлама битимлар ҳам икки томонлама битимлар сингари ўзаро келишувлар, яъни шартномалардир.

Айрим ҳолларда битимлар ҳам бир томонлама ҳам икки томонлама бўлиши мумкин. Бунда битимнинг ҳолатига қараб уни бир ёки икки томонлама битимлар туркумига киритилади.

Масалан, суғурта шартномаси тузилиши жараёнида суғурта бадалининг бир йўла тўланиши билан суғурта қилдирувчида мажбурият қолмаслигини назарда тутиб уни бир томонлама ва консенсуал шартномалар туркумига ҳам мансуб бўлади, деб ҳисоблайдилар⁵¹. Суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси ҳақида хабар бериш мажбуриятининг сақланиб қолиниши суғурта шартномасининг икки томонлама шартнома сифатидаги хусусиятини ўзгартирмайди⁵².

Шунингдек, мол-мулкни ишончли бошқариш шартномаси мазмунидан келиб чиқиб, ушбу шартнома бир томонлама характерга эга. Бироқ, шартнома юзасидан ишончли бошқарувчига ҳақ тўлаш назарда тутилган бўлса, бу шартномани икки томонлама, - деб ҳисоблаш ҳам мумкин⁵³.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар қандай шартнома битим ҳисобланса ҳам, ҳар қандай битим шартнома бўла олмайди. Аксарият битимлар шартнома ҳисобланиши мумкин. Шу сабабли шартномага аксарият ҳолларда битим қоидалари қўлланилади. ФКнинг 353-моддасига асосан, шартномаларга ушбу Кодекснинг 9-бобида назарда тутилган икки ва кўп тарафлама битимлар тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Ҳ.Раҳмонқулов шартномага одатдагидек битимнинг бир тури сифатида қарамаслик лозимлигини таъкидлайди⁵⁴. Шартнома битим турларидан фақатгина биттаси ҳисобланмайди, у юридик ҳужжат бўлиб, унинг воситасида фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг иштирокидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший муносабатлар тартибга солиб борилади. Шартнома предмети сифатида тартибга солинадиган бундай ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тус касб этади, бинобарин, улар ҳуқуқий муносабатларга айланиб, уларнинг илдизи моддий-ҳаётий муносабатларга бориб тақалади. Бироқ, ана шу моддий-ҳаётий муносабатларнинг ўзи

⁵¹ Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг – М.: Статут, 2002. -572 с.

⁵² Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –526 б.

⁵³ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –475 б.

⁵⁴ Раҳмонқулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. –480 б.

бевосита ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтира олмайди. Улар ҳуқуқий тус касб этиши учун шартнома муносабатларига киришаётган субъектларнинг онги ва хоҳиш-иродасидан ўтиши керак. Шунинг учун шартнома хоҳиш-ирода ҳужжатидир, деб айтилади. Бунда икки ва ундан ортиқ шахс хоҳиш-иродасининг айрим ҳолдаги ҳаракати эмас, балки шартномага киришиш истагини билдирган тарафларнинг биргаликдаги ягона хоҳиш-иродаси бўлиши талаб этилади⁵⁵.

Шартноманинг битимдан фарқли хусусияти бу билан чекланмайди. Агар бошқа юридик фактлар, битимлар умумий қоида бўйича ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан тугалланса, шартнома мазкур юридик фактлардан фарқ қилиб, ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишдан ташқари яна ҳуқуқ нормалари билан белгиланган доираларда ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳатти-ҳаракатларини тартибга солади, ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Шартномавий муносабатнинг давом этиши натижасида унда иштирок этувчи тарафлар ҳаракатларининг қонунийлигини ҳам текшириш имконияти туғилади.

Бундан ташқари айрим битимларда (бир томонлама битимлар назарда тутилмоқда. Муаллиф) тузувчининг хоҳиши ҳамиша ҳам у хоҳлагандақа бўлавермайди. Масалан васиятнома – мерос муносабатида марҳум қолдириб кетган меросдан меросхўр воз кечиши мумкин (ФКнинг 1147-1148-моддалари), ишончнома берилган шахс ундан бош тортиши (ФКнинг 141-моддаси) мумкин. Лекин шартнома келишув бўлганлиги сабабли, у билан боғлиқ муносабатлар икки тараф келишган тақдирдагина юзага келади ва муайян натижага эришилади. Тарафларнинг ҳар қайсиси томонидан шартнома бўйича олинадиган ҳуқуқ ва бурчлар ҳар хил бўлса ҳам, улар оқибати ягона ҳуқуқий натижани беради, масалан, олди-сотди шартномасида мулкка нисбатан ҳуқуқ сотиб олувчида юзага келади, ижара муносабатларида ижарага олувчида мулкка бўлган эгалик ва фойдаланиш ҳуқуқи пайдо бўлади ва ҳ.к⁵⁶.

2. Битимлар муқобил ижронинг бўлиш-бўлмаслигига қараб ҳақ бараварига ва текинга тузиладиган битимларга бўлинади.

Ҳақ бараварига тузиладиган битимлар бўйича томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига муайян бир мулкни топшириш, пул тўлаш, ишни бажариш, бирор бир хизмат кўрсатиш сингари ҳаракатларни қилиш мажбуриятини олади. Ҳақ бараварига тузиладиган битимларга қарши (муқобил) ижро назарда тузиладиган битимлар олди-сотди, айирбошлаш, пудрат, суғурта каби бир қанча шартномалардир, чунки уларда томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига бирор бир ҳаракат қилади. Масалан, сотувчи пул эвазига маълум мулкни топширади.

Текин, яъни ҳақ тўланмай тузиладиган битимлар асосида томонлардан биригина иккинчи томон фойдасига бирор-бир ҳаракат қилиш мажбуриятини

⁵⁵ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -225 б.

⁵⁶ Шартнома ҳуқуқи. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2006.

олади. Бу ерда қарши (муқобил) ижро йўқ. Масалан, ҳадя, фойзсиз қарз, мулкдан текин фойдаланиш (ссуда) тўғрисидаги шартномаларни кўрсатиш мумкин.

3. Битимлар қай пайтдан эътиборан тузилган деб, ҳисобланишига кўра *консенсуал* ва *реал* битимларга бўлинади.

Консенсуал⁵⁷ битим деб, ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзаро келишиш ва бундай келишувни лозим тартибда расмийлаштириш пайтда вужудга келтирадиган битимга айтилади. Мулк ижараси, маҳсулот етказиб бериш, пудрат, контрактация сингари шартномалар консенсуал битим ҳисобланади.

Реал⁵⁸ битим деб, ўзаро келишувга мувофиқ, ашёлар ёки пулни топшириш пайтида ҳуқуқ ва мажбуриятни вужудга келтирадиган битимга айтилади. Реал битимларга қарз, омонат, юк ташиш шартномаларини мисол қилиб кўрсатса бўлади.

4. Битимлар асосининг моҳияти ва уларнинг амал қилишига кўра каузал ва абстракт (мавхум) битимларга бўлинади. Умумий қоидага кўра битимнинг ҳақиқийлиги бевосита унинг асосига боғлиқ. Агар каузал битим барча зарурий шартларга амал қилган ҳолда тузилган бўлса-ю, лекин унинг асоси бўлмаса, бундай битим ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Қонунда асос юридик жиҳатдан аҳамиятсиз бўлган ҳолатлар кўзда тутилган бўлиши мумкин. Бундай битимлар абстракт битимлар ҳисобланади. Абстракт битимларнинг ҳақиқийлиги учун қонунда уларнинг абстракт характери кўрсатилиши шарт. Банк кафолати ҳам абстракт битим ҳисобланади. Чунки у асосий мажбуриятга боғлиқ эмас.

5. Бундан ташқари, фидуциар битимлар ҳам мавжуд. Бундай битимлар ўзаро ишончга асосланади. Топширик, воситачилик, мол-мулкни ишончли бошқарувга бериш каби битимлар томонларнинг шахсий ишончи билан боғлиқдир.

Таъсис шартномаси ҳам фидуциар битим бўлиб, унда пайдо бўлган иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари шахсий тусга эга бўлади⁵⁹. Фидуциар битимларнинг ўзига хослиги шундаки, томонларнинг ўзаро муносабатининг ўзгариши, уларнинг ишончини йўқолиши муносабатларни бир томонлама бекор бўлишига олиб келиши мумкин.

9.2. Битимларнинг муддатлари ва шартли битимлар

Ҳуқуқ субъектлари ўртасида тузиладиган битимлар муайян муддатларда ижро этилади ва бекор бўлади.

Агар битимда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келиши ёки бекор бўлиши вақти кўрсатилган бўлса, битимлар муддатли ҳисобланади. Битимларда муддатлар қуйидагича:

а) маълум кун, ой, йил билан (масалан, 2005 йил 15 сентябрь);

⁵⁷ “Консенсуал” сўзи латинча “consensus” сўзидан олинган бўлиб, “келишув” маъносини билдиради.

⁵⁸ “Реал” сўзи латинча “res” сўзидан олинган бўлиб, “ашё” маъносини билдиради.

⁵⁹ Гражданское право. Учебник. под. ред. Е.А.Суханова. Т.1 –М.: БЕК, 1994. –374 с.

б) маълум вақтнинг ўтиши билан (масалан, бир ярим йилдан кейин ўтишини кўрсатиш);

в) маълум бир воқеа юз бериши (масалан, дарё орқали юк ташиш – муз эриши) билан белгиланади.

Агар битимда унинг ижро этилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, бундай битим муддатсиз ҳисобланади. ФКнинг 242-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кунидан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Шартли битим деб, тарафлар ўртасида тузиладиган битимнинг амалга оширилиши ёки бекор бўлиши, бирор-бир шартга боғлаб қўйилишига айтилади. Шартли битимлар икки хил кўринишда бўлади:

а) шарти кечиктирилган;

б) бекор бўлиш шарти билан тузилган битимлар.

ФК 104-моддасининг биринчи қисмида айтилганидек, агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларнинг келиб чиқишининг юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим шарти кечиктириш шарти билан тузилган ҳисобланади. Айтайлик, уй эгаси турар жойни ижарага берилишини ўғлининг маълум вақтга бошқа шаҳарга ўқишга кетиши шарти билан битим тузади, агар ўғли бошқа шаҳарга кетмаса, бунда тарафлар ўртасида ҳеч қандай ҳуқуқ ҳам, мажбурият ҳам вужудга келмайди.

ФК 104-моддасининг иккинчи қисми бекор бўлиш шарти билан тузилган битимни таъкидлайди. Унда кўрсатилишича, агар тарафнинг ҳуқуқ ва бурчлар бекор бўлишининг юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим ҳисобланади. Масалан, турар жойни ижарага берувчи фуқаро муайян бир ҳол содир бўлганда, айтайлик, ўғлининг ҳарбий хизматдан қайтгач, уйни бўшатиб беришни шарт қилиб, ижара шартномаси тузган бўлса, ўғли қайтиши билан ижара шартномаси бекор бўлади.

Шартли равишда мажбурият олган шахс шартга боғлиқ бўлган ҳуқуқни ёмонлаштириш ёки йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларни қилмаслиги керак.

Агар шартнинг юз беришига, ушбу шартнинг юз беришидан манфаатдор бўлган тараф инсофсизлик билан ёрдамлашган бўлса, бу шарт содир бўлмаган ҳисобланади (ФК, 104-модда, 4-банд). Масалан, мол-мулкларини суғурта қилдирган шахс суғурта суммасини олиш мақсадида мол-мулкка қасддан ўт қўйиб ёндирса, бу ҳолда суғурта суммаси тўланмайди.

9.3. Битим шакллари

Битим тузишда эркини ифодалаш усулига битим шакли деб айтилади. Битимлар оғзаки ва ёзма (оддий ёки нотариал тасдиқланган) шаклда тузилади (ФК, 105-модда, 1-банд).

ФКнинг 106-моддасига биноан, қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма тасдиқланган шакл белгилаб қўйилмаган, жумладан, у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин. Шахснинг хатти-ҳаракатидан унинг битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади.

Жетон, патта ёки одатда, қабул қилинган бошқа белги бериш билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартнома бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин.

Қонунда индамасдан, сукут сақлаш орқали ҳам битим тузилиши мумкинлиги назарда тутилади. Бу ҳолда халқимизнинг қадимдан мавжуд “сукут – розилик аломати” қондаси амал қилади. Бироқ бундай усулда битим тузишга фақат чекланган ҳоллардагина йўл қўйилади. ФКнинг 105-моддасига асосан сукут сақлаш қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида назарда тутилган ҳолларда битим тузишга бўлган хоҳиш-ироданинг ифодаси ҳисобланади.

Юқорида айтилганидек, шахснинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларидан битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолларда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади. Бу усулда тузилган битимларнинг номи лотинча “конклюдент” сўзидан олинган бўлиб, “тузаман” деган маънони англатади. Конклюдент ҳаракатлар шундай ҳаракатларки, улар оғзаки шаклда ҳам, ёзма шаклда ҳам ифода этилмаган бўлсада, шахснинг нияти, мақсади ҳақида ўз-ўзидан гувоҳлик бериб туради. Ёзма шаклда тузиладиган битимлар икки турга:

- а) оддий ёзма;
- б) нотариал идораларда, шунингдек қонунда назарда тутилган ҳолларда, бошқа органларда тасдиқланадиган битимларга бўлинади.

Оддий ёзма битим битимнинг шартларини ўз ичига олган ва тарафлар (ёки бир тараф) томонидан имзоланган ҳужжатга айтилади. Битимлар қуйидаги ҳолларда оддий ёзма шаклда тузилади:

1) юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан тузиладиган битимлари (чунки юридик шахслар мавзусида айтганимиздек, юридик шахсларнинг мулки ва маблағлари унинг балансида акс эттирилиши керак. Бинобарин, юридик шахснинг турли битимлар тузиш орқали кўрган даромади ёхуд зарари ҳам бухгалтерия балансларида расмийлаштирилиши керак);

2) фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммадаги битимлар, қонунда белгиланган ҳолларда эса битим суммасидан қатъи назар бошқа битимлар.

Ёзма битим уни тузувчилар ёки уларнинг вакиллари томонидан имзоланиши керак. Агар фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки бошқа бирор сабаблар туфайли битимни имзолай олмаса, бу ҳолда унинг топшириғига биноан бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бу фуқаронинг имзоси битим тузувчи ишлаб ёки ўқиб турган ташкилоти ва яшаш жойидаги уй бошқармаси ёки у даволанаётган муассасанинг маъмурият ёхуд нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим. Бундай ҳолларда битим тузган шахснинг ўзи қандай сабаб билан битимни имзолай олмаганлиги, албатта, кўрсатилиши керак.

Ташкилотлар томонидан тузиладиган ёзма битимларда мазкур ташкилот раҳбарининг имзоси ва муҳри бўлиши лозим. Баъзи юридик шахслар томонидан тузиладиган битимларда иккита имзо – ташкилот раҳбари ва бошқа мансабдор шахс, одатда, бош бухгалтер ёки бухгалтернинг имзоси бўлади.

Хатлар, телеграммалар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факслар ёки субъектларнинг ва улар хоҳиш-иродаси мазмунини белгилайдиган бошқа ҳужжатларни ўзаро айирбошлаш, агар қонунда ёки тарафларнинг келишувига бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилган битимга тенглаштирилади.

Баъзи ҳолларда ёзма тузилган битим қўшимча талабга ҳам жавоб бериши лозим (муайян шаклда тузилиши, муҳр билан тасдиқланиши ва ҳ.к.).

Ёзма шаклда тузилган битимни бажарган тараф иккинчи тарафдан ижрони тасдиқловчи ҳужжат талаб қилишга ҳақли. Бу қоида оғзаки тадбиркорлик битимига нисбатан ҳам жорий қилинади.

Қонун билан талаб этилган битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди, бироқ низо келиб чиққан тақдирда, тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини гувоҳларнинг кўрсатувлари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади (ФК, 109-модда).

Оддий ёзма шаклга риоя қилмасдан тузилган битим қонун ёки тарафларнинг келишувига бевосита зид бўлмаса, ўз ўзича ҳақиқий бўлиб саналса ҳам, низо чиққан тақдирда, битимнинг тузилганлигини ва унинг мазмунини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботлаб бўлмайди.

Нотариал гувоҳлантирилган битим деб, белгиланган шаклда нотариат хати бўлган, нотариус томонидан имзоланган ва гербли муҳр босилган ёзма ҳужжатга айтилади. Нотариал шаклдаги битим уни тузувчилар ёки вакиллари томонидан нотариус ҳузурида имзоланади.

Битимларни нотариал тартибда тасдиқлаш фақат қонун⁶⁰да кўрсатилган ёки тарафлардан бири талаб қилган ҳоллардагина мажбурийдир. Жумладан, уй-жойларнинг олди-сотдиси, гаровга қўйиш шартномалари ва бошқа баъзи шартномалар, шунингдек мулкни васият қилиш тўғрисидаги битим (васиятнома) нотариал тартибда тасдиқланишини талаб қилади.

⁶⁰ Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 2-сон, 42-модда.

Битимларнинг оддий ёзма ва нотариал тасдиқланган шаклда тузилиши баъзи муҳим асослар бўйича белгиланган, чунончи:

биринчидан, битимнинг ёзма шакли битим тузилганлиги фактини бир томоннинг баёнотиغا ёки гувоҳларнинг кўрсатмаларига қараганда асослироқ исботлайдиган далил бўла олади;

иккинчидан, ёзма шакл оғзаки шаклдан кўра битимнинг ҳақиқий мазмунини аниқлашга яхшироқ ёрдам беради ва зарур ҳолларда уни тегишли давлат органлари томонидан текширилишини енгиллаштиради. Шу нуқтаи назардан битимнинг инсофсиз иштирокчилари томонидан баъзи ҳолларда йўл қўйиладиган суиистеъмолчиликларга қарши маълум даражада гаров бўлиб хизмат қилади;

учинчидан, битимнинг ёзма шакли тарафлар учун мажбурий бўлиши юридик фактларни ҳужжатлаштириш ва тарафларнинг фаолиятлари устидан назорат олиб бориш имкониятини беради;

тўртинчидан, битимларнинг ёзма шаклда расмийлаштирилиши фуқаролик муомаласи иштирокчиларини муайян тартибга, ўз эрklarини аниқ ифода этишга ва битим билан назарда тутилган шартларни пухта бажаришга ўргатади.

Қонун баъзи ҳолларда битимларнинг ёзма ёки нотариал шаклда расмийлаштирилишидан ташқари тегишли давлат муассасаларида қайд этилишини (рўйхатдан ўтказилишини) талаб қилади. Масалан, ер участкалари ва бошқа қўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва бошқалар) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак (ФК, 111-модда).

Қонун бўйича талаб қилинадиган шаклга риоя қилмаслик оқибатида қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган тақдирдагина битимнинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Жумладан, битимнинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик битимнинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай битим ўз ўзидан ҳақиқий бўлмайди (ФК, 112-модда, 1-қисм). Бундай ҳолларда битим тузган тарафлар ҳар бир битимга биноан олинган ҳамма нарсани қайтаришга, бунинг имконияти бўлмаганда, агар ҳақиқий бўлмаган битимнинг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилмаган бўлса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур бўлади.

Агар тарафлардан бири нотариал тасдиқлаш талаб қилинадиган битимни тўла ёки қисман бажарган бўлса, иккинчи тараф эса битимни нотариал расмийлаштиришдан бош тортса, суд битимни бажарган тарафнинг талаби бўйича уни ҳақиқий ҳисоблашга ҳақлидир. Бу ҳолда битимни кейинчалик нотариал расмийлаштириш талаб қилинмайди (ФК, 112-модда, 2-қисм).

Агар давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинадиган битим керакли шаклда тузилган бўлиб, аммо тарафлардан бири уни рўйхатдан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан битимни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли. Бундай ҳолларда битим суд қарорига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади (ФК, 112-модда, 3-банд).

9.4. Биржа битимлари

Битимлар орасида биржа битимлари ўзига хос хусусиятга эга. Биржа юридик шахс бўлиб, олдиндан тайинланган жой ва муайян вақтда, белгиланган қоидалар асосида оммавий ва ошқора биржа савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш орқали биржа товарлари савдоси учун шарт-шароит яратди. Биржалар Ўзбекистон Республикасининг “Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида”ги қонун талаблари асосида фаолият юритади⁶¹. Биржа фаолияти биржа савдоларини ташкил этиш ҳамда талаб ва таклифнинг ҳақиқий нисбатини аниқлаш асосида биржа товарларининг нархларини чиқариш орқали биржа товарларининг бозорини яратишга қаратилган ҳаракатлар йиғиндисидан иборат.

Биржа томонидан рўйхатга олинган биржа товари хусусида биржа савдосининг биржада қайд этилган натижаси бўйича тузилган олди-сотди шартномаси биржа битими ҳисобланади. Биржа савдолари биржада марказлаштирилган тарзда ва ушбу савдоларда биржанинг барча аъзоларига бир вақтда иштирок этиш имконияти берилган ҳолда ўтказилади.

Биржа битимлари унинг ўзида рўйхатга олинади, шу сабабли бундай битимлар нотариал тасдиқланмайди, қонунларда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Биржа битимлари биржа номидан ва ҳисобидан амалга оширилиши мумкин эмас.

Биржада биржа товарлари олди-сотди битимлари, шу жумладан:

- *реал битимлар* – товарни ўзгага топшириш ёки етказиб бериш ёхуд товарга мулк ҳуқуқини берувчи ҳужжатларни ўзгага топшириш билан боғлиқ битимлар ҳисобланиб, улар одатда касса битимлари деб ҳам юритилади;

- *форвард битимлар* – реал товарни етказиб бериш муддати кечиктирилган ҳолдаги олди-сотди битимларидир. Форвард сўзи инглизча Forward transaction сўзидан олинган. Бу биржа битимининг ўзига хос хусусиятларидан бири битим тузишдан кўзда тутилган ҳаракат маълум бир вақт ўтгандан сўнг амалга оширилишидир, бундан ташқари сотиб олувчи мавжуд товарни кўриб ёки кўрмасдан (яъни келгусида ишлаб чиқариладиган товарларни назарда тутиб) шартнома тузишидир.

- *фьючерс битимлари* – товарларга доир стандарт контрактларнинг олди-сотди битимларидир. Фьючерс битимидаги “стандарт” тушунчаси фақат биржада белгиланган шартларга амал қилувчи битимлар билан савдо қилиш мумкинлиги (контракт ҳажми, етказиб бериш санаси, баҳоси ва бошқалар) билан боғлиқдир. Уларни келгусида ижро этиш мажбуриятини олган ҳолда тузилади. Бу битимлар бўйича товарлар, хом-ашёлар, қимматли қоғозлар шартномада кўрсатилган баҳода (товар қабул қилинаётганда унинг нархи ўзгарса ҳам шартномадаги баҳо императив характерга эга бўлади ва ўзгармайди), фақат муайян вақтдан сўнг ижро этилиш шarti билан сотилади. Фьючерс битимлари одатда товар хом-ашё биржалари ва фонд биржаларида

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 171-модда.

тузилади. Бу битимнинг ўзига хос томони бозор қонуниятларини билганлар учун қўл келишидир. Зеро ўзгармас нарх келажакда товар нархининг ўйнаши оқибатида қўшимча даромадга эга бўлиш имконини беради. Масалан, маълум бир товарни 10 млн. Сўмга сотиб олган сотиб олувчи товарни қабул қилаётган вақтда унинг нархини кўтарилиши эвазига шаклланган 10,5 млн сўмлик товарни эмас, айнан 10 млн. Сўмлик товарни олади ва 500 минг сўм қўшимча даромадга эга бўлади. Агар товар боҳоси камайса бунинг акси бўлади.

- *опцион битимлар* (лотинча *optio* – танлаш деган маънони англатади) товарларни ёки товарлар етказиб бериш контрактларини белгиланган нарх бўйича келгусида сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқларига доир олди-сотди битимлари ҳисобланади.

Айрим товарларнинг биржада сотиш тартиби Ҳукумат томонидан тасдиқланган Низом ва вақтинчалик қоидалар асосида амалга оширилиши мумкин. Масалан, “Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржаси биржа савдоларида омухта ерни сотиш тартиби тўғрисида”⁶² “Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржаси биржа савдоларида пахта шроти (кунжараси) ва пахта чигити шелухасини сотиш тартиби тўғрисида”⁶³ Низом ва бошқалар. Бу каби Низомлар полиэтилен, шакар, мазут ёкилғиси, кўмир, мис маҳсулоти (мис катоди ва мис катанкаси), металл рух ва иккиламчи алюминий, пахта момиғи, шифер, цемент каби қатор маҳсулотларни биржаларда сотиш тартибини белгилаш мақсадида ҳам қабул қилинган.

Биржа битимининг мазмуни (товарнинг номи, миқдори, нархи, битим тузилган сана ва вақт ҳамда уни тузган биржа аъзоларининг номи бундан мустасно) ошкор қилиниши мумкин эмас. Биржа битимининг мазмунига доир маълумот судларга, қўзғатилган жиноят иши мавжуд бўлган тақдирда эса суриштирув ва тергов органларига тақдим этилади.

Биржаларда тузилган битимларда иштирокчи сифатида биржа аъзолари иштирок этадилар.

Биржа томонидан белгиланган тартибда шу биржадаги брокерлик ўрнини сотиб олган шахслар биржа аъзолари яъни брокерлар миждозларнинг топшириғига биноан, шунингдек ўз номларидан ва ўз ҳисобларидан (дилерлар) битимлар тузишлари мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек биржа ходимлари биржа аъзоси бўлиши тақиқланган. Биржа аъзолари ўртасидаги биржа битимлари биржа савдоларининг натижаларига кўра тузилади.

Биржа битимлари фақат ёзма шаклда тузилади.

Битим билан боғлиқ низолар олдин биржалар ҳакамлик (ихтилоф) комиссиясида ҳал этилади. Қарордан рози бўлмаган томон судга мурожаат этишга ҳақли.

9.5. Битимнинг ҳақиқий саналиш шартлари

⁶²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 19-модда.

⁶³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 47-сон, 466-модда.

Битимлар ҳақиқий саналиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши:
биринчидан, битимларнинг мазмуни қонунга ва қонун асосида чиқарилган актларга, умуминсоний қоидаларга мувофиқ бўлиши;

иккинчидан, битимларни тузувчи шахслар муомала лаёқатига эга бўлишлари;

учинчидан, битимлар кўриниш учунгина тузилмай, балки чиндан ҳам юридик оқибат туғдириш мақсадида тузилган бўлиши;

тўртинчидан, нотариал гувоҳлантириши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган битимлар ҳақиқий саналмаслиги хавфи остида қонун билан талаб қилинган шаклда расмийлаштирилиши керак.

Шунингдек, хўжалик шартномаларини хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмати (ёки адвокати)нинг имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди. Айни вақтда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги шартномалари юридик хизмати (ёки адвокати)нинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади⁶⁴.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилинмай тузилган битимлар тузилган пайтдан эътиборан ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди. Бундай битимлар мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар деб аталиб, ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди.

Мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласига қонун талабларига мувофиқ бўлмаган (ФК, 116-модда), Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда тузилган (Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 175-моддаси), ўн тўрт ёшга тўлмаган шахс томонидан тузилган (ФК, 117-модда), қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган битимлар (ФК, 124-модда) ўз ўзидан ҳақиқий саналмайди.

Ҳақиқий саналмайдиган битим юзасидан ижрони, мулк топширилишини ёки пул тўланишини талаб қилиш мумкин эмас.

Битим бутунлай ҳақиқий саналмаганидек, баъзи ҳолларда унинг айрим қисми ҳақиқий бўлмаслиги мумкин. Битимнинг муҳим қисми, яъни унинг нарсасини, юридик табиатини ёки мақсадини ва бошқа муҳим шартларини кўрсатувчи бандлари ҳақиқий бўлмаганида битим бутунлай юридик кучга эга бўлмайди. Масалан, фуқаронинг ўзига уй-жой қуриш учун берилган ер участкасини сотиши тўғрисида тузган битими бутунлай ҳақиқий саналмайди.

Битимнинг муҳим бўлмаган қисмлари, яъни битимнинг юқорида кўрсатилган аҳамиятга эга бўлмаган бандлари қонунга мувофиқ келмаган тақдирда, унинг қолган, қонунга хилоф бўлмаган қисмлари ҳақиқий саналади. Бу ҳақда ФКнинг 128-моддасида битимнинг бир қисми ҳақиқий саналмаслиги битимга бу ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмаса ҳам у тузилган бўлар эди, деб тахмин қилиш мумкин бўлса, унинг бошқа қисмларининг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлмайди, деб кўрсатилган.

Ҳақиқий бўлмаган битим, бу тўғрида давонинг қилиниш-қилинмаслигидан қатъи назар, тузилган пайтданок ўз-ўзидан мутлақо

⁶⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

ҳақиқий эмас деб топилади. Агар бутунлай битим суд ёки ҳўжалик суди муҳокамасида бўлса, фақат унинг ҳақиқий эмаслиги таъкидланади ва унга биноан қонунда кўрсатилган оқибатларнинг татбиқ этилиши лозимлиги кўрсатилади.

Юқорида кўрсатилган ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битимлардан ташқари низоли битимлар ҳам бўлади. Бундай битимларнинг содир бўлмаслиги учун: биринчидан, битимни тузувчи шахс ўз томонидан тузилаётган битимнинг характерини ва ҳуқуқий оқибатларини аниқ, равшан билиши; иккинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки ўзи томонидан, бошқа бировларнинг таъсиридан ташқари ҳолда ифодаланиши; учинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки етарли даражада етук, мукаммал бўлиши керак.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилмаслик битим тузилиши пайтида ҳақиқий саналса ҳам, кейинчалик бундай битимлар тўғрисида низо кўзғатилиши мумкин. Бундай битимлар тузилганидан сўнг тарафларга нисбатан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар даъво кўзғатилгани ҳолда у ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Низоли битимлар жумласига ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқаро томонидан тузилган (ФК, 121-модда) янглишиш таъсирида тузилган (ФК, 122-модда), алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган (ФК, 123-модда), муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан тузилган (ФК, 120-модда), юридик шахс ҳуқуқий лаёқатидан ташқарига чиқадиган битимлар (ФК, 125-модда) киради.

Бундай низоли битимлар тўғрисида даъвони жабрланган шахснинг ўзи, прокурор ёки бошқа шахсларнинг манфаатларини кўзлаб, судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган давлат органлари, жамоа ҳўжалиги, кооператив ва бошқа жамоат ташкилотлари ҳамда айрим фуқаролар кўзғата оладилар.

Ҳақиқий эмас деб топилган битим у тузилган пайтдан бошлаб ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Битимнинг мазмунидан унинг фақат келажак вақт учун бекор қилиниши мумкинлиги англашилса, ҳақиқий эмас деб топилган битим келажак вақт учун ҳаракатдан тўхтайди (ФК, 127-модда).

9.6. Ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битим турлари ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари

Қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ келмайдиган мазмундаги битим, шунингдек ҳуқуқ-тартибот ёхуд одоб ёки ахлоқ асосларига атайин қарши мақсадда тузилган битим, ФКнинг 116-моддасида кўрсатилганидек, ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир. Бу моддада кўрсатилган “қонун” сўзи кенг маънода қўлланилади. Бу модда фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан чиқарилган ҳужжатларни бузиб тузилган битимларгагина эмас, балки қонунлар асосида чиқарилган барча ҳужжатларни ҳам бузиб тузилган битимларга татбиқ этилади.

Қонун талабларига мувофиқ бўлмаган битим ҳақиқий саналмагани ҳолда, бундай битим бўйича тарафларнинг ҳар бири иккинчи тарафга битимга биноан олинган ҳамма нарсани қайтаришга, олинган нарсанинг ўзини қайтариб бериш имконияти бўлмаган ҳолда эса, агар ҳақиқий бўлмаган битимнинг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилмаган бўлса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбурдир. Масалан, Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонуннинг 90-моддасига мувофиқ, қиймати битим тузиш тўғрисида қарор қабул қилинаётган санада жамият активлари баланс қийматининг йигирма беш фоизидан эллик фоизгачасини ташкил этувчи мол-мулк хусусида бўлган йирик битим тузиш тўғрисидаги қарор кузатув кенгаши томонидан яқдиллик билан қабул қилинади. Агар жамият активларининг 50 фоизидан юқори суммадаги шартномани кузатув кенгаши ваколат доирасида имзоласа, у ҳақиқий эмас деб топилади.

Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига ҳилоф мақсадларда тузилган битим ҳақиқий саналмайди. Ҳама, ёмон ният билан атайин давлат ва жамият манфаатларига ҳилоф мақсадларда тузилган битим қонунни жиддий равишда бузиш, деб қаралади. Бинобарин, бундай битимларни тузувчилар учун ҳуқуқ нормаларида қаттиқ мулкӣ масъулият белгиланади ҳамда бу битим мутлақо ҳақиқий саналмайди. Масалан, фуқарога уй-жой куриш учун ажратилган ер участкасини бутунлай ёки қисман олди-сотди тўғрисидаги ёки муомаладан чиқарилган ашёлар, чунончи: қорадори, наша ва бошқаларни олди-сотди тўғрисидаги битимлар мутлақо ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласидандир.

Битим атайин давлат ва жамият манфаатларига ҳилоф мақсадларда тузилганлиги сабабли ҳақиқий саналмагани ҳолда қуйидагича ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиради:

1) битим тузувчиларнинг ҳар қайсисида ғараз ният бўлса, ҳар икки тараф томонидан бажарилган битим юзасидан олинган ҳамма нарсалар ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади;

2) битим фақат бир тараф томонидан бажарилганида эса, иккинчи тарафдан унинг олган ҳамма нарсаси ва унинг эвазига биринчи тарафга тўлаши лозим бўлган нарсалари ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади;

3) битимлар тузишда бир тарафдагина ғараз бўлган тақдирда, унинг битим бўйича олган ҳамма нарсаси иккинчи тарафга қайтариб берилиши лозим, иккинчи тараф олган ёки битимнинг ижроси эвазига олиши лозим бўлган нарсалар ундирилиб, давлат даромадига ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 175-моддасида Ўзбекистон Республикаси манфаатларига ҳилоф равишда битимлар тузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган битимлар ҳам ҳақиқий саналмаслиги мумкин.

Қалбаки битим – тарафларнинг келишуви бўйича юридик оқибатлар туғдирмаслик нияти билан фақат кўриниш учунгина тузилган битим бўлиб, у ҳақиқий саналмайди (ФК, 124-модда).

Кўзбўямачилик учун тузилган битим деб бошқа бир битимни яшириш мақсадида тузилган битимга айтилади. Агар битим бошқа бир битимни яширмақ учун тузилган бўлса, бу ҳолда тарафлар томонидан ҳақиқатда назарда тутилган битимга оид қоидалар қўлланилади. Кўзбўямачилик учун тузилган битим барча ҳолларда ҳақиқий саналмайди. Бундай битим билан яширилган битим қонун талабларига жавоб бериш-бермаслигига қараб ё ҳақиқий бўлади ёки ҳақиқий эмас деб топилади.

Агар кўзбўямачилик учун тузилган битим қонунга ҳилоф бўлса ҳам, жамият ва давлат манфаатларига қарши қаратилган бўлса, ҳар икки тарафнинг битим юзасидан олган нарсалари бир-бирига қайтарилади. Аммо битим жамият ва давлат манфаатларига ҳилоф мақсадларда тузилган бўлса, ҳар икки тарафнинг олган нарсаси давлат даромадига ўтказилади.

Муомалага лаёқатсиз шахслар томонидан тузилган битимлар тўғрисида шуни айтиш керакки, битимнинг ҳақиқий саналиши учун уни тузувчи шахслар муомалага лаёқатли бўлишлари керак.

Муомалага лаёқатсиз фуқаролар, жумладан, руҳий касаллар ёки ўн тўрт ёшга тўлмаган болалар учун битимларни уларнинг қонуний вакиллари – ота-оналар, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги, шунингдек руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан тузилган битимлар ҳақиқий саналмайди, тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг ҳаммасини иккинчи тарафга қайтаришга мажбур, олинган нарсани натура бараварида қайтариши мумкин бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур.

Бундан ташқари, муомалага лаёқатли тараф агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган бўлса, ёки билиши лозим бўлган бўлса унинг битим туфайли қилган харажатларини, мулкнинг йўқолиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тўлашга мажбур.

Ёш болалар тузилиш вақтидаёқ ижро этиладиган майда маиший битимлар, жумладан, қалам, дафтар, умуман ўзлари учун зарур бўлган нарсаларни олиш бўйича битим тузишлари мумкин.

9.7. Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмирлар қисман муомала лаёқатига эга бўлсаларда, битимларни ота-оналари, фарзандликка олганлар ёки ҳомийлари розилиги билан тузадилар. Аммо уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ва ўзлари учун зарарли бўлмаган маиший битимларни мустақил равишда тузишлари мумкин. Ўсмир томонидан тузилган битим (агар бу битим унинг ота-оналари ёки фарзандликка олган ёхуд ҳомийлари розилигидан ташқари тузилган бўлса) ота-оналарининг ёки фарзандликка олганларнинг ёхуд ҳомийларининг даъвосига биноан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Демак, бундай битимлар, умуман, ҳақиқий саналсада, улар тўғрисида низо

кўзғатилиши ва битим тузувчиларнинг қонуний вакиллари томонидан кўзғатилган даъволарга биноан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Бундай ҳолда, мазкур битим бўйича тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг ҳаммасини иккинчи тарафга қайтаришга, олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур. Муомалага лаёқатли тараф, бундан ташқари, агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган бўлса, ёки билиши лозим бўлган бўлса, унинг битим туфайли келган харажатларини мулкнинг йўқолиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тўлашга мажбур.

Спиртли ичимликларни ёки гиёҳванд воситаларини суиистеъмол қилиш оқибатида муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан ҳомийсининг розилигисиз тузилган битимни суд ҳақиқий эмас деб топиши мумкин (ФК, 120-модда).

Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунишга ёки уларни бошқаришга қобилиятли бўлмаган фуқаро томонидан тузилган битим деб муомалага лаёқатли бўлса-да, битим тузиш пайтидан қандайдир таъсирлар остида (масалан, гипноз, психотроп дори) ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган ҳолатда бўлган шахс томонидан тузилган битимга айтилади. Бундай битим суд томонидан ҳам ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган икки ҳолдан биринчисида даъвони муомалага лаёқати чекланган фуқаро томонидан унинг ҳомийси кўзғатса, иккинчи ҳолда, яъни битим муомалага лаёқатли шахс томонидан тузилган ҳолда унинг ўзи томонидан кўзғатилиши мумкин. Агар бундай битимлар ҳақиқий эмас деб топилса, тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олинган барча нарсаларини иккинчи тарафга қайтаришга, агар олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини тўлашга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, битим тузиш пайтида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунмаган ёки уларни идора эта олмаган тарафга иккинчи тараф, агар ўзи билан битим тузган фуқаронинг шундай ҳолатда бўлганлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, унинг битим юзасидан қилган харажатларини, мулкнинг йўқолиши ёки зарарланиши сабабли кўрган зиёнларни тўлаши лозим.

Жиддий аҳамиятга эга бўлган янглишиш таъсири остида тузилган битим янглишиш таъсирида ҳаракат қилган тарафнинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Жиддий янглишиш таъсирида бўлиб битим тузишда, бундай битим тузувчи шахс битимда нарса, хусусан, бу нарсанинг сифати тўғрисида, битим тузувчи контрагентнинг (қарши тарафнинг) шахси ҳақида нотўғри тасаввурда бўлади.

Агар жиддий аҳамиятга эга бўлган янглишиш таъсирида тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, тарафлардан бири иккинчи тарафга битим юзасидан олган барча нарсаларини қайтаришга, олинган нарсани натура

бараварида қайтариш мумкин бўлмаганида эса унинг қийматини тўлашга мажбур. Бундан ташқари, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас, деб топилган тараф, янглишиш иккинчи тарафнинг айби билан юз берганлигини исботлай олса, иккинчи тарафдан ўзига етказилган ҳақиқий зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли. Агар бу ҳол исботланмаса, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас деб топилган тараф иккинчи тарафнинг талаби билан, башарти, ҳатто янглишиши тарафга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра юз берган бўлса ҳам, етказилган ҳақиқий зарарни унга тўлаши шарт (ФК, 122-модда).

Алдаш, зўрлаш, кўрқитиш таъсири остида ёки бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда ёхуд фуқаро учун оғир ҳолатларнинг юз бериши оқибатида тузилган битим жабрланувчининг даъвоси бўйича ҳақиқий саналмаслиги мумкин.

Алдаш таъсири остида битим тузилишида битим тузувчи иккинчи томонни атайин ёмон ният билан янглиштиради. Бу ҳолда алданувчи томон битимнинг нарсаси ёки унинг шартлари тўғрисида нотўғри тасаввур қилади. Уй-жойларни эгаликка бериш ҳақидаги қарор ва унга асосан эгалик ҳуқуқи тўғрисида берилган ордер битимлар фуқаролик қонунчилигида белгиланган асосларда суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Кўрқитиш таъсири остида битим тузилишида жабрланган шахс ўзига ёки яқин кишиларига бирор мулкӣ ёки шахсий зарар етказилишидан кўрқиб, битим тузишга мажбур бўлади.

Зўрлик дейилганда бошқа шахснинг эрки шу шахсни битим тузишга мажбур қилиш мақсадида унинг ўзига ёки яқин кишиларига жисмоний азоб етказишдан иборат бўлган ғайриқонуний қилмиш тушунилади.

Бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви туфайли битим тузилса, вакилнинг ёки у билан битим тузувчининг манфаатлари назарда тутилиб, унда вакил қилинувчининг зарарига қаратилган ҳаракат қилинади. Масалан, муайян нарса сотиб олиш учун вакил қилинган шахс сотувчи билан ёмон ниятда ўзига маълум мукофот берилиши шarti билан нарсани юқори баҳода сотиб олиш тўғрисида келишса, юқоридаги ҳол юз беради.

Оғир ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли тузилган битимда тарафлардан бири қаттиқ муҳтожлик таъсирида ҳаракат қилади ва ўзи зарари очикдан-очик кўриниб турган битимни тузади.

Алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши таъсирида тузилган битим, шунингдек оғир ҳолатлар юз бериши туфайли тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, бу ҳолат иккинчи тараф битим юзасидан олган нарсасини жабрланувчига қайтариши, олинган нарсани натура бараварида қайтариши мумкин бўлмаганида эса, унинг қийматини тўлаши лозим. Битим юзасидан жабрланувчининг иккинчи тарафдан асоссиз олинган мулки давлат даромадига ўтказилади. Бундан ташқари, иккинчи тараф битимнинг ҳақиқий эмас деб топилиши туфайли вужудга келган харажатларнинг, йўқолган мол-мулк ва етказилган зарарни жабрланувчига тўлаши шарт (ФК, 123-модда).

ФКнинг 125-моддасига асосан, юридик шахс томонидан унинг таъсис ҳужжатларида (таъсис шартномаси, низом, устав) аниқ чегаралаб қўйилган мақсадларга зид ҳолда тузилган ёки тегишли фаолият билан шуғулланишга лицензияси бўлмаган юридик шахс томонидан тузилган битим унинг муассиси (иштирокчиси) ёки ваколатли давлат органининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳақиқий

ДАЪВО МУДДАТИ

Бобнинг мақсади: Субъектив фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва мажбуриятларни бажариш муддатлари мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларнинг алоҳида турларини тартибга солувчи тегишли ҳуқуқ меъёрлари билан белгиланади. Худди шундай меъёрлар билан баъзан субъектив фуқаролик ҳуқуқлари бузилганда амалга ошириладиган ҳимоя чоралари қўлланилиши мумкин бўлган муддатлар ҳам аниқланади. Бундай муддатлар фуқаролик ҳуқуқида даъво муддатлари деб юритилади. Умумий қоидага кўра, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муддатларининг бир тури ҳисобланган даъво муддатининг асосий ва тўлиқ ҳолати унинг барча фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларида қўлланилиши билан ифодаланади.

Мазкур бобда ўқувчи даъво муддати тушунчаси, хусусиятлари ва турлари, унинг ўта бошлаши, даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши, узилиши ва даъво муддатининг тикланиши, даъво муддати ўтишининг оқибатлари, даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўлади.

12.1. Даъво муддати тушунчаси ва хусусиятлари

Даъво муддати деб, шахс ўзининг бузилган ҳуқуқини даъво кўзғатиш йўли билан ҳимоя қилиши мумкин бўладиган муддатга айтилади.

Хар қандай фуқаролик даъвосининг икки томони бор:

Биринчидан, моддий-ҳуқуқӣ томони – бунда, аввало, даъвогарнинг жавобгарга нисбатан муайян низоли моддий-ҳуқуқӣ талаби бўлиши, масалан, бирор-бир ашёнинг топширилиши, пул тўланиши, хизмат кўрсатилиши, зарарнинг қопланиши хусусида талаб қилинади;

Иккинчидан, процессуал ҳуқуқӣ томони – бунда тарафлар ўртасида келиб чиққан низонинг мазмунан ҳал қилиниши ва бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг кўриқланиши тўғрисида судга илтимос билан мурожаат қилинади⁶⁵.

ФКнинг 10-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ва шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, хўжалик суди ёки холислар суди томонидан ҳимоя қилинади. Бинобарин, ҳуқуқлари бузилган шахс (фуқаро

⁶⁵ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. –Тошкент: Адолат, 2001, -151 б.

ёки ташкилот)лар юқорида кўрсатилган суд, хўжалик суди ёки холислар судига даъво аризаси бериб, бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тўғрисида даъво қўзғатишлари мумкин.

Даъво муддати субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя этиши учун шахсга бериладиган сўнгги имконият. Бу вақт оралиғида шахс ўз ҳуқуқларининг амалга оширилишини талаб қилмаса, уларни йўқотади⁶⁶.

Бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш талаби даъво муддатининг ўтганлигидан қатъи назар, судда кўриб чиқиш учун қабул қилинади (ФК, 153-модда).

Агар даъво аризаси қонун билан белгиланган муддат давомида берилган бўлса, суд, хўжалик суди ёки холислар суди томони даъво ишини кўриб, ишнинг мазмуни бўйича даъвони қондириш ёки қондирмаслик тўғрисида қарор чиқаради. Агар даъво аризаси қонун билан белгиланган муддатни ўтказиб берилган бўлса, суд, хўжалик суди, ёки холислар суди муддатнинг ўтказилиш сабабини муҳокама қилади, агар даъво муддати узрсиз сабаблар билан ўтказилганлиги аниқланса, ўтказилган муддат тикланиши ва ишнинг мазмуни бўйича қарор чиқарилиши мумкин.

Мулкӣ муносабатларни тартибга солишда даъво муддатлари қонун билан белгиланиши муҳим аҳамиятга эга. Даъво муддатининг белгиланиши фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни мустаҳкамлашга, қарзнинг ундирилиши, мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисидаги талаблар ўз вақтида бажарилишини таъминлашга, ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар қилинишини тезлатишга, шартнома ва молия интизомига риоя этилишини таъминлашга, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Даъво муддатларининг белгиланиши фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқӣ муносабатларни мустаҳкамлаш учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Муълумки, даъвони белгиланган муддатда тўғри ҳал қилиш учун фуқаролик иши юзасидан далиллар тўплаш ва уларни чуқур текшириш лозим. Аммо низоли ҳуқуқӣ муносабат вужудга келган пайтдан бошлаб, узоқ муддат ўтган бўлса, далилларни тўплаш анча қийинлашади. Чунки ишнинг судда кўрилиши вақтида баъзи гувоҳларнинг бўлмаслиги (кўчиб кетган, вафот этган бўлиши), баъзилари эса бўлган воқеаларни, фактларни унутган бўлишлари ёки бу фактларни бузиб тасвирлашлари, иш тўғри ҳал қилиниши учун зарур ҳаражатлар йўқотилган бўлиши мумкин ва ҳоказо. Агар даъво муддати қонун билан белгиланмаган бўлса, битим тузган ёки бировнинг бирор-бир ҳуқуқини бузган шахс доимо узоқ вақт давомида, ўзига нисбатан бошқа шахс томонидан даъво қилиниши хавфи остида бўлар эди.

Хулоса қилиб айтсак, даъво муддатларининг белгиланиши ташкилот ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини кўриқлашга, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни мустаҳкамлашга катта ёрдам беради.

12.2. Даъво муддатининг турлари

⁶⁶ Имомов Н. Даъво муддати институти // Ҳаёт ва қонун. 2004. №1 –Б. 23-24.

Ҳукуки бузилган шахсларнинг даъволари юзасидан уларнинг ҳукуқини ҳимоя қилиш қонун билан белгиланган даъво муддатлари ҳукуқий муносабатнинг иштирокчиларига ва мазмунига қараб, умумий ва махсус (қисқартирилган ёки узайтирилган) муддатларга бўлинади.

Умумий даъво муддати – ҳукуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг барчаси учун уч йил қилиб белгиланган (ФК, 150-модда).

Ягона умумий даъво муддатини жорий қилиш учун асос сифатида мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги, фуқаролик-ҳукуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги (ФК нинг 1-моддаси, 1-қисми) ва уларнинг ҳар бири ўз ҳуқуқларини ўз хоҳишлари билан амалга ошириши, ҳимоя қилиши тамойилларининг белгиланиши ҳисобга олинади⁶⁷.

Умумий даъво муддати деганда, қонун ҳужжатларида олдиндан белгилаб қўйилган ва алоҳида тартибни назарда тутувчи муддатлар қўлланилмайдиган тегишли фуқаролик-ҳукуқий муносабатга нисбатан татбиқ этиладиган вақт даври тушунилади. Одатда, умумий даъво муддати қўлланиладиган фуқаролик-ҳукуқий муносабатлари фуқаролик ҳукуқи субъектлари ўртасидаги турли ҳолатларда намоён бўлади. Умумий даъво муддатлари юридик шахслар билан фуқаролар ўртасида ҳам, фуқаро билан давлат ўртасида ҳам юридик шахс билан давлат ўртасида ҳам ёки бу субъектларнинг ўзаро муносабатларида татбиқ этилади⁶⁸.

Уч йиллик умумий даъво муддати бузилган ҳуқуқларни тиклашда шахсга шовилмасдан, етарли асос ва далилларни тўплаш имконини беради. Зеро, муддатнинг кам белгиланиши айрим субъектив ёки объектив омиллар (касаллик, чет элга хизмат сафарига чиқиш, ҳуқуқни тиклаш учун етарли далилларни тўплай олмаслик) туфайли, ҳуқуқни тикланмасдан қолиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Умумий даъво муддатининг уч йилдан кўп қилиб бел гиланиши эса айрим ҳуқуқни тиклашдаги асос ва далилларнинг эскириши, йўқолиши, гувоҳларнинг эсидан чиқиб кетиши, воқеа тўғрисидаги тасаввурларнинг ҳақиқатдан узоқлашишига олиб келиши туфайли ҳуқуқни реал тиклаш имкониятини пасайтириб юбориш эҳтимоли бор. Шу билан бирга уч йиллик умумий даъво муддати ҳукуқий муносабат иштирокчиларининг ўз ҳуқуқларига бефарқ бўлмасликларини ҳам таъминлайди.

Умумий даъво муддатлари императив характерга эга. Бу муддатни тарафлар ўзаро келишиб ўзгартиришлари мумкин эмас. Агар тарафлар ўртасида умумий даъво муддатини қисқартириш ёки узайтириш тўғрисида ёхуд умуман бу даъво муддатини қўлламаслик тўғрисидаги келишувлар бўлса, бу келишув ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди.

Даъво муддатининг иккинчи тури махсус даъво муддатларидир. Бу муддат умумий даъво муддатидан фарқли равишда уч йил эмас, балки бу муддатдан кўп ёки кам белгиланиши мумкин. Махсус даъво муддатлари

⁶⁷ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. -304 б.

⁶⁸ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

конун хужжатларида тўғридан-тўғри кўрсатилган талабларга нисбатан қўлланилади.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Почта алоқаси тўғрисида”ги конунининг 18-моддаси мазмунига асосан, почта алоқаси хизматларини кўрсатиш бўйича мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда фойдаланувчи оператор ёки провайдерга даъво тақдим этиши, шу жумладан, етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақли бўлиб, почта жўнатмасини етказмаганлик (топширмаганлик), ўз вақтида етказмаганлик ёки йўқотганлик (шикастлаганлик) ёхуд ўтказилган пул маблағларини тўламаганлик тўғрисидаги даъволар почта жўнатмаси ёки пул маблағларининг почта ўтказмаси топширилган кундан эътиборан ўн икки ой давомида тақдим этилади⁶⁹.

Махсус даъво муддати икки турга: қисқартирилган ёки узайтирилган махсус даъво муддатларига бўлинади.

Умумий қоидага мувофиқ, қисқартирилган махсус даъво муддатлари шахснинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юзасидан талабни тезроқ амалга ошириши лозимлигини англатиши билан бирга, муайян низоли ишни тўғри ҳал этиш юзасидан даъвони тезроқ билдиришга ҳам хизмат қилади. Масалан, олти ой давом этадиган қисқартирилган даъволарга:

- 1) неустойка (жарима, пеня) ундириш тўғрисидаги даъволар;
- 2) сотилган ашёнинг камчиликлари тўғрисидаги даъволар;
- 3) сифати лозим даражада бўлмаган маҳсулотларни етказишдан келиб чиқадиган даъволарга мисол бўла олади.

ФКда умумий даъво муддатига қараганда узайтирилган даъво муддатлари тўғридан-тўғри кўрсатилмаган. Баъзи давлатлар фуқаролик конунчилигида масалан, Россия Федерацияси Гражданлик кодексининг 181-моддаси битим ҳақиқий эмас деб топилганда, унинг оқибатлари юзасидан ўн йил муддатгача даъво қилиш мумкинлигини назарда тутди.

Даъво муддатлари императив, яъни қатъий белгиланганлиги сабабли, бу муддатлар ва уларни ҳисоблаш тартиби тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас (ФК, 152-модда).

12.3. Даъво муддатининг ўта бошлаши

Даъво муддатини тўғри ҳисоблаш учун унинг қай вақтда тугашини белгилаш зарур. Даъво муддатининг тугаши даъво қилиш ҳуқуқи вужудга келган кундан бошланади (ФК, 154-модда). Бундай ҳуқуқ, яъни даъво муддати шахс ўзининг ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан ўта бошлайди.

Даъволарнинг турларига қараб, даъво муддати ўтишининг бошланиш пайти бир хил бўлмайди, жумладан, бажариш муддати кўрсатилган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши учун шу кўрсатилган бажариш муддатининг охириг кунидан кейинги кундан бошланади. Масалан,

⁶⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон, 210-модда

фуқаро бошқа бировга 1995 йил 20 декабрда тўлаш шarti билан қарз берган бўлса, даъво муддатининг ўтиши шу йил 21 октябр соат 00-у 01 дақиқадан бошланади.

Бажариш муддати кўрсатилмаган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши мажбуриятларнинг вужудга келган пайтидан бошланади. Бировга зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича даъво муддатининг ўтиши жабрланган шахснинг ўзига зарар етказилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан эътиборан бошланади.

Баъзи даъволар бўйича даъво муддати ўтишининг бошланиши тўғрисида махсус қоидалар белгиланган. Чунончи, юк ташиш шартномаси юзасидан юк ташувчига нисбатан даъво қилиш учун белгиланган икки ойлик муддатнинг ўтиши эътироз билдирувчи томонидан жавоб олинган ёки жавоб бериш учун белгиланган муддатнинг ўтган кунидан бошланади; сифати лозим даражада бўлмаган маҳсулотлар етказиб беришдан келиб чиқадиган даъволар учун белгиланган даъво муддатининг ўтиши етказиб берилган маҳсулотдаги камчиликлар сотиб олувчи томонидан тегишли тартибда белгиланган кундан бошланади.

12.4. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши, узилиши ва даъво муддатининг тикланиши

Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши. Қоида бўйича даъво муддатининг ўтиши узлуксиз давом этади. Аммо баъзи ҳолларда даъво муддати давом этиб турганда, даъво қилиш учун объектив – ҳалақит берадиган бирорта ҳолат содир бўлиши мумкин. Бу ҳолатда шахс ўз ҳуқуқларини амалга ошира олмайди ёки бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмайди. Бундай ҳолатлар мавжуд бўлганда бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш юзасидан белгиланадиган даъво муддатининг ўтиши тўхтатилади. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилишига асосий сабаб ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир ҳаракатларни амалга ошириш имкониятига реал эга бўлишини таъминлашдир. Ҳуқуқни ҳимоя қилишга монелик қиладиган ҳолатларнинг бартараф этилиши билан даъво муддатининг ўтиши давом этишини ҳисобга олган ҳолда, даъво муддати ўтишининг тўхтатиб турилиши деганда ҳуқуқни ҳимоя қилишга тўсқинлик қилувчи ҳолатлар бартараф бўлмагунга қадар қонун назарда тутилган даъво муддатининг ўтиши ҳисобга олинмаслиги тушунилади.

Бундай даъво муддатининг ўтишини тўхтатадиган ҳолатлар қонунда (ФКнинг 156-моддаси) белгиланган бўлиб, қуйидагилардан иборат:

1) даъво қилиш учун муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган фавқулодда ҳодиса (енгиб бўлмас куч) тўсқинлик қилса, масалан, тошқин, зилзила сингари ҳодисалар юз берса;

Фавқулодда ҳодисалар даъво қилишга фактик тўсқинлик қиладиган ва хоҳиш-иродадан ташқарида содир бўлади. Фавқулодда ҳодиса – енгиб бўлмас куч деганда, тегишли ҳудуддаги нормал ижтимоий муносабатларни издан чиқарадиган, транспорт, алоқа воситалари ва давлат органларининг

нормал фаолиятини ишдан чиқарадиган ва шу сабабли ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқлари ҳимоясини амалга оширишга тўсқинлик қиладиган воқъеликлардир. Масалан, муайян ҳудудда сув тошқини бўлиши натижасида нормал ижтимоий турмушнинг ишдан чиқиши, транспорт воситаларининг ҳаркатланиши, давлат органлари фаолиятининг тўхталиши, мазкур ҳудудда фавқулодда ҳолат эълон қилиниши фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларни амалга ошириш имкониятини чегараланишига қолаверса, ўзининг бузилган ҳуқуқларини суд йўли билан ҳимоя қилишга имкон бўлмайди⁷⁰. Ҳақиқатдан ҳам фавқулодда ҳодиса табиат ҳодисалари, ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги турли хилдаги воқеа-ҳодисалар (турли хилдаги оммавий тартибсизликлар, фуқаролар уруши, иш ташлашлар) билан боғлиқдир. Фақатгина ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бу вазият давлат томонидан фавқулодда ҳолат- деб эълон қилиниши лозим. Акс ҳолат бундай вазиятлар гарчи ҳуқуқи бузилган шахс ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга мурожаат этишига тўсқинлик қилса ҳам даъво муддати ўтишининг тўхталишига олиб келмаслиги мумкин

2) мажбуриятларни бажаришни кечиктириш (мораторий) тўғрисида ҳукумат қарори бўлса;

Мораторий ҳуқуқни тиклашга юридик тўсқинлик қилувчи ҳолатдир ҳисобланиб, ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишни объектив ҳуқуқий ҳужжат орқали муайян муддатга чеклаш сифатида баҳоланади. Масалан, мароторий орқали муайян мажбуриятни бажариш, шартнома бўйича товар топшириш, иш бажариш ёки ўзга ҳаракатни амалга оширишни тўхтатиб турилиши мумкин, ёхуд бутунлай шу ҳаракатларни ва мажбуриятни бекор қилади.

3) агар даъвогар ёки жавобгар ҳарбий ҳолатга ўтказилган Қуролли кучлар, чегара қўшинлари ва ички қўшинлар таркибида бўлса;

4) агар муомалага лаёқатсиз шахснинг қонуний вакиллари бўлмаса;

5) тегишли муносабатларни тартибга солувчи қонун ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши тўхтатилган бўлса.

Даъво муддатининг ўтиши юқорида кўрсатилган ҳолатлар даъво муддатининг охириги олти ойида, бу муддат олти ойдан кам бўлса, даъво муддатида вужудга келган ёки давом этиб турган бўлса, муддатнинг ўтиши тўхтатилади.

Муддатнинг тўхтатиб турилишига асос бўлган ҳолат барҳам топган кундан бошлаб, даъво муддатининг ўтиши давом этади, бунда муддатнинг қолган қисми олти ойгача, даъво муддати олти ойдан кам бўлса, даъво муддатига қадар узайтирилади (ФК, 156-модда).

Бунда юқоридаги ҳолатлар даъво муддати тамом бўлишига олти ойдан кўп вақт қолганда вужудга келган бўлса, кредиторда ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг етарли имконияти мавжуд деб ҳисобланади ва даъво муддатининг ўтиши тўхтатилмайди. Даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши ҳолатлари олти ойдан олдин вужудга келган ва тўхтатилган бўлса,

⁷⁰ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

кредиторнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш имконияти ҳали йўқотилмаган, - деган хулосага келиш учун асос бўлади⁷¹.

Агар даъво муддати ўтишининг тўхтатилиши асослари олти ойдан олдин вужудга келган ва ана шу пайтгача кредитор ўз ҳуқуқлари ҳимоясини амалга оширмаган бўлса, ҳамда юқоридаги ҳолатлар даъво муддати тамом бўлганидан сўнг ҳам давом этаётган бўлса кредиторнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун қонун билан белгиланган муддатни ўтказиб юборган ҳисобланади. Масалан, фуқаро ўз ҳуқуқи ҳимояси учун қонун билан белгиланган даъво муддати тамом бўлишига етти ой қолганда муддатли ҳарбий хизматга чақирилди. Маълумки, муддатли ҳарбий хизматнинг муддати ўн икки ой қилиб белгиланган («Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддаси) ва бу ҳолатда фуқаронинг даъво билан судга мурожаат этиш ҳуқуқи тамом бўлган ҳисобланади.

Даъво муддатининг ўтиши юқорида кўрсатилган умумий асослардан ташқари яна махсус асослар бўлган тақдирда ҳам, тўхтатиб турилиши мумкин. Бундай махсус асослар қонунларда назарда тутилади.

Даъво муддати ўтишининг узилиши. Даъво муддати ўтишининг узилиши даъво муддати ўтишининг тўхтатилишидан фарқ қилади. Агар даъво муддатининг ўтиши тўхтаганда, муддат янгидан ҳисобланмаса, даъво муддатининг ўтиши узилган ҳолда, даъво муддати узилгунга қадар вақт янги муддатга қўшилмайди ва даъво муддатининг ўтиши узилганидан сўнг янгидан ҳисобланади.

Даъво муддатининг ўтиши икки ҳолда: биринчидан, белгиланган тартибда даъво кўзғатилиши билан, иккинчидан, мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни қилиши билан узилади (ФК, 157-модда).

Даъво муддатининг тикланиши. Агар суд, хўжалик суди ёки холислар суди даъво муддатининг ўтказиб юборилиши сабабини узрли деб топса, бузилган ҳуқуқ ҳимоя қилиниши лозим бўлади. Бу ҳолда ўтказилган даъво муддати тикланади ва тарафлар ўртасидаги низо мазмунан кўриб ҳал қилинади.

Даъво муддатининг ўтказилиши сабабларини қандай ҳолларда узрли деб топиш тўғрисида қонун муайян ҳолатларни назарда тутмаган, бинобарин, даъво муддатини ўтказиб юбориш сабабларини текшириш ва узрли ёки узрсиз деб топиш ҳуқуқи судга, хўжалик суди ёки холислар судига берилади. Суд, хўжалик суди ёки холислар суди ҳар сафар конкрет ишнинг ҳолатларини эътиборга олиб, ўтказилган даъво муддатини узрли ёки узрсиз деб топиши мумкин.

Баъзи ҳолларда фуқаролар ва ташкилотлар ўзларига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан қонунда белгиланган муддат давомида даъволарни кўзғата олмасликлари мумкин. Масалан, фуқаро касаллиги, кекса ёхуд вояга етмаганлиги, узоқ муддат давомида хизмат сафарида бўлганлиги сабабли ёки

⁷¹ Гражданское право. Т.1./Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.: Проспект.2003.-369 с.

жавобгарнинг қаерда бўлиши номаълум бўлган ва бошқа баъзи ҳолларда ўтказилган даъво муддатлари суд томонидан узрли деб топилиши мумкин. Ташкилотлар томонидан ўтказилган даъво муддатлари ҳам баъзи ҳолларда суд ёки хўжалик суди томонидан узрли деб топилиши мумкин. Чунончи, ташкилотлар ўз мансабдор шахсларининг айбли ҳаракатлари, назорат органларининг нотўғри берган буйруқлари, суд ёки хўжалик судининг хато ҳаракатлари туфайли даъво муддати ўтказиб юборилган ва бошқа баъзи ҳолларда даъво муддатининг ўтказилиши узрли сабаб деб топилиши ва иш мазмунан ҳал қилиниши мумкин.

Даъво муддатининг тўхтатилиши, узилиши ва тикланиши тўғрисидаги қоидалар, агар қонун билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, махсус даъво муддатларига ҳам жорий қилинади (ФК, 151-модда, 2-банд).

12.5. Даъво муддати ўтишининг оқибатлари

Даъво кўзғатилгунга қадар даъво муддатининг ўтиши даъвони рад қилиш учун асос бўлади. Бинобарин, даъвогар (ҳақдор) ўз ҳуқуқини мажбурий равишда амалга ошириш имкониятини йўқотади.

Юқорида кўрсатилган даъво муддати ўтишининг асосий оқибатини белгилайдиган қоидадан ташқари қонунда шу юридик факт билан боғлиқ бўлган бошқа қоидалар ҳам белгиланади. Жумладан, асосий талаб бўйича даъво муддати ўтиши билан қўшимча талаблар, чунончи: неустойка, гаров, кафолат ва бошқалар бўйича даъво муддати ҳам ўтган ҳисобланади (ФК, 162-модда).

Баъзи ҳолларда қарздор ўз мажбурияти даъво муддати ўтгандан сўнг ҳам бажариши ҳоллари юз бериши мумкин. Бундай ҳолларда аввал мажбур шахс ўз томонидан бажарилганлиги, тўланган сумманинг қайтарилиши тўғрисидаги талабни қўя олмайди. ФКда қарздор даъво муддати ўтганидан кейин мажбуриятини бажарган ҳолда, гарчи ижро этиш пайтида даъво муддатининг ўтиб кетганлигини билан ёки билиши лозим бўлганлигидан қатъи назар бажарган нарсасини қайтаришни талаб қилишга ҳақли эмасдир, деб кўрсатилади (ФК, 161-модда).

12.6. Даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар

Бузилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун кўпчилик ҳолларда даъво муддати белгиланса, даъво муддати қуйидагиларга нисбатан татбиқ қилинмайди:

-шахсий-номулкий ҳуқуқларни ва бошқа номоддий бойликларни ҳимоя қилиш ҳақидаги талабларга, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

Маълумки шахсий-номулкий ҳуқуқлар (шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва қадр-қиммати, шахсий дахлсизлиги, ишчанлик обрўси, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сири, номга бўлган ҳуқуқи, тасвирга бўлган ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқалар) шахс

туғилганидан то вафотига ундан ажралмас ҳуқуқ саналади ва улар ҳар доим шахснинг ҳаёти ва соғлиғи учун муҳим аҳамият касб этади.. Фуқарога тегишли бўлган бошқа номоддий неъматлар тортиб олинмайди ва ўзга усул билан бошқа шахсга берилмайди. Агар фуқаро вафот этган бўлса ҳам унинг шахсий ҳуқуқларини ҳеч ким бузишга ҳақли эмас. Шу сабабли унга тегишли бўлган шахсий-номулкий ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматлар қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда манфаатдор шахслар, шу жумладан ҳуқуқ эгасининг ворислари томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя этилиши мумкин.

Фуқаро ўз шахсий-номулкий ҳуқуқларини бузилишига йўл қўйувчи маълумотлар юзасидан суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақли.

Фуқаролик қонунчилиги фуқаронинг шаъни, ишчанлик обрўси ва кадр-кимматининг шахс ҳаётидаги ўрнини назарда тутиб, уларни ҳимоя этишга нисбатан даъво муддатларни жорий этилмаслигини назарда тутди.

Шахсий-номулкий ҳуқуқнинг даъво муддати жорий этилмайдиган талаблар жумласига киритилишининг яна бир асосий сабаби шундаки, бу ҳуқуқлар доимий равишда унинг «шахсияти» билан боғлиқдир. Бундай боғлиқлик мазкур ҳуқуқларни ҳамиша ҳуқуқий муҳофаза этилишини талаб этади ва улар қачон бузилганидан қатъи назар суд даъво аризасини кўриб чиқиши лозим.

-омонатчиларнинг ўз омонатларини бериш тўғрисида банкка қўядиган талабларига;

Банк ва банк фаолияти ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланишида етакчи ўринни эгалловчи мезонлардан биридир. Шу билан бирга банк қўйилган омонатларнинг қайтарилиши давлат томонидан кафолатланган. Мазкур талабларга нисбатан даъво муддати жорий этилмаслигининг асосий сабаби, банк муассасасининг бутун фаолияти давомида кредитор (омонатчи)нинг маблағларидан фойдаланиши ҳисобланади. Омонатларнинг қайтарилиш кафолати даъво муддати жорий қилинмаслиги билан ҳам изоҳланади. Давлат омонатлар қайтарилишини кафолатлар экан, уларга нисбатан омонатчининг қонуний талабларини бирор муддат билан чекламасликка ҳаракат қилади.

-фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талабларига.

Фуқаронинг ҳаётига ёки соғлиғи бебаҳо неъмат бўлиб, бирор моддий қиймат билан ўлчаб бўлмайди. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилганда, у бирданига намоён бўлмаслиги, йиллар ўтиб ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. бундай ҳолларда умумий даъво муддати билан ҳуқуқни тиклашни ўлчаб қўйиш мантиқсизлиқ бўлади. Фуқаро ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча харажатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шу билан бирга фуқарога етказилган маънавий зарарни қоплашга нисбатан талабларга ҳам даъво муддати жорий этилмайди. Зеро, инсоннинг

рухий изитроблари, сиқилишларига нисбатан жавобгарликка тортиш вақтини қонун муайян муддат билан чегаралаб қўймайди.

Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарлар унидиришга нисбатан даъво муддати ўтганидан кейин қўзғатилган талаблар даъво қўзғатилишидан олдинги кўпи билан уч йил бўйича қондирилади. Масалан, фуқаронинг ҳаётига 2003 йил зарар етказилган бўлса-ю, даъво 2009 йил қўзғатилган бўлса, суд фақатгина 2006 йилдан 2009 йилгача бўлган муддат учун зарарни қоплаш тўғрисида қарор чиқаради.

-жиноят тўғрисида етказилган зарарни тўлаш ҳақидаги талабларга;

Бу каби зарарлар шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, кадр-қиммати ва мол-мулкига етказилиши мумкин бўлиб, унинг давлат томонидан муҳофаза этилиши ва фуқарога тегишли ҳуқуқларнинг жиноят йўли билан бузилиши жамиятдаги адолат ва инсофлилик тамойилларига мос келмаслигидан келиб чиқади.

-мулкдорнинг ёки бошқа эгалик қилувчининг ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузилишларни, шу жумладан, эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган бузилишларни бартараф этиш ҳақидаги талабларга;

Мулкдорнинг ёки бошқа эгалик қилувчининг ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузилишларни, шу жумладан, эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган бузилишларни, бартараф этиш ҳақидаги талабларига нисбатан ҳам даъво муддати татбиқ этилмайди. Чунки, мулк ҳуқуқи муддатсиз шахсга тегишли экан, унинг мулкӣ ҳуқуқлари ҳам доимо шахснинг ўзига тегишли бўлиб, уни амалга оширишга нисбатан ҳар қандай чеклаш бартараф этилиши лозим (қонун ҳужжатларида назарда тутилган чеклашлар ва тўсиқлар бундан мустасно). ФКнинг 231-моддасига мувофиқ, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво).

-мамлакат мустақиллиги эълон қилинишидан олдин унинг чегараларидан ташқарига олиб чиқиб кетилган тарихий, маданий ва илмий-бадий қийматга эга бўлган мол-мулкни ҳамда қимматбаҳо объектларни қайтариб бериш ҳақидаги талабларга;

Мамлакатнинг турли тарихий, маданий ва илмий-бадий қийматга эга бўлган мол-мулкни ҳамда қимматбаҳо объектлар миллий бойлиги саналади. Улар ҳар қандай ҳолатда ҳам Ўзбекистон Республикасига тегишли бўлади. Шу сабабли бу каби бойликларни республикадан олиб чиқиш ва олиб кириш қоидалари махсус қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинган “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида”ги Қонуни⁷², Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 23 мартдаги 131-сон “Ўзбекистон Республикасида маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши масалаларини тартибга солиш тўғрисида”ги қарори⁷³ ва шу қарор билан тасдиқланган “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тартиби тўғрисида”ги ва “Ўзбекистон

⁷² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998. 9-сон, 178-модда

⁷³ Ўзбекистон Республикаси Хукумати қарорлари тўплами 1999. № 3, 15-модда.

Республикасида маданий бойликларни реализация қилишда қатнашувчи юридик шахсларга рухсатномалар бериш тартиби тўғрисида”ги Низом ва бошқалар.

Қуйидагилар маданий бойликлар сифатида эътироф этилади:

-халқлар ҳаётидаги тарихий воқеалар, жамият ва давлат ривожланиши, фан ва техника тарихи билан боғлиқ бўлган, шунингдек, атоқли шахслар (давлат, сиёсий, жамоат арбоблари, мутафаккирлар, фан, адабиёт, санъат арбоблари) ҳаёти ва фаолиятига тааллуқли ашёлар, тарихий, бадий, илмий ва бошқа маданий қимматга эга бўлган қуролларнинг ҳар хил турлари;

-таркибида қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар бўлган бадий бойликлар;

-археологик қазилмалар ёки археологик кашфиётлар ва топилмалар натижасида олинган ашёлар ва уларнинг парчалари, тупроқ намуналари, археологик, геологик ва бошқа намуналар;

-ҳар қандай асосда ва ҳар қандай материаллардан бутунлай қўлда ишланган расмлар ва суратлар, ҳар қандай материаллардан ишланган ва ҳайкалтарошлик асарлари, шу жумладан, бўртма расмлар, ҳар қандай материаллардан ишланган асл бадий композициялар ва монтажлар;

-сиғиниш мақсадидаги бадий безатилган ашёлар, этнографик объектлар;

-ўйма нақшлар, эстамплар, литографиялар, ксилографиялар, графиканинг бошқа турлари ва уларнинг оригинал босма шакллари, амалий-декоратив санъат асарлари (шиша, лой, ёғоч, металл, суяк, мато ва бошқа материаллардан ишланган бадий буюмлар), анъанавий халқ бадий хунармандчилиги буюмлари;

-архитектура, тарих, бадий ёдгорликлар ва монументал санъат ёдгорликларининг таркибий қисмлари ва парчалари;

-алоҳида ёки коллекциядаги қадимий китоблар, шунингдек, тарихий, илмий-бадий, адабий аҳамиятга эга бўлган матбаа асарлари, ноёб қўлёзмалар ва ҳужжатли ёдгорликлар, архивлар, фото-, фоно-, кино- ва видеоматериаллар, муסיқа асбоблари;

-филателия, нумизматика, фалеристика, бонистика, сфрагистика ашёлари ва бошқа коллекциялар, тангалар, орденлар, медаллар, муҳрлар, почта откриткалари (конвертлар) ва коллекциялашнинг бошқа ашёлари, ноёб коллекциялар ва флора ҳамда фауна намуналари, илм-фаннинг минералогия, палеонтология, анатомия каби тармоқлари учун аҳамиятли бўлган ашёлар;

-маиший ва маданий аҳамиятга эга бўлган маиший ва илмий приборлар, асбоблар (соат, барометр, тарози, дурбин, фото-, киноаппаратлари, тикув машиналари ва шу кабилар);

-бошқа кўчар буюмлар, шу жумладан, тарихий, илмий-бадий ёки бошқа маданий аҳамиятга эга бўлган, шунингдек, давлат томонидан тарихий ва маданий ёдгорлик сифатида муҳофазага олинган нусхалар.

Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилишини давлат томонидан тартибга солишни Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган тартибда маданий бойликлар сирасига кирувчи ашёларнинг тоифасини аниқлайди ҳамда маданий бойликларнинг олиб чиқилиши, вақтинча олиб чиқилиши мумкинлиги тўғрисида қарорлар қабул қилади.

Чунончи давлат қонунга хилоф равишда олиб чиқилган ва Ўзбекистон Республикасига қайтарилиши лозим бўлган маданий бойликларни талаб қилиб олиш чораларини кўради.

Эллик йил муқаддам ва ундан ҳам олдинроқ яратилган маданий бойликлар, давлат томонидан муҳофаза рўйхатлари ва реестрларига киритилган маданий бойликлар, Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамоат музейларида, архивларида, кутубхоналарида ва бошқа сақлаш жойларида доимий сақланаётган маданий бойликлар Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқилиши мумкин эмас.

Қайтарилган маданий бойликларнинг мулкдорлари уларни қайтариб олиб киришда божхона тўловлари ва махсус йиғимни тўлашдан озод қилинади.

-қонунда белгиланган ҳолларда бошқа талабларга (ФК, 163-модда).

ФКнинг 163-моддасида даъво муддати қилинмайдиган талаблар доираси аниқ чегаралаб қўйилмаган бўлиб, у кенгайиши мумкин. Шу сабабли бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар билан ҳам бундай талаблар доираси кенгайиши мумкин. Бундан ташқари айрим илмий адабиётларда цивилистлар даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар доираси билан боғлиқ айрим ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам билдиришмоқда. Масалан, юқоридаги ҳолатлардан ташқари даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар қаторига меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маънавий зарарни ундириш ҳақидаги талабларни киритишни таклиф этилмоқда⁷⁴. Жамият ривожлангани сари бу каби фикрлар ҳам кенгайиб боради ва улар кейинчалик қонунчиликка киритилиш орқали даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар доирасининг кенгайишига олиб келади.

⁷⁴ Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -42 б.

12-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Даъва муддати деб нимага айтилади?
2. Даъва муддатининг қандай аҳамияти бор?
3. Даъва муддатининг турлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Махсус даъва муддати нима?
5. Даъво муддати қачондан ўтиши бошланади?
6. Қандай ҳолатлар даъво муддатининг ўтишини тўхтатиш учун асос бўлади?
7. Даъво муддати ўтишининг узилиши деб нимага айтилади?
8. Даъво муддатининг тикланиши қандай ҳолатларга боғлиқ?
9. Даъво муддати ўтиши қандай оқибатларга олиб келади?
10. Қандай талаблар даъво муддати жорий қилинмайдиган талаблар саналади?

Ўн учинчи боб

МУЛК ҲУҚУҚИ

Бобнинг мақсади: Мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиши шароитида бозор муносабатларининг долзарб муаммоларини, айниқса мулк муносабатларни илмий-тадқиқ этиши ва ўрганиши энг муҳим масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Айниқса, фуқаролик ҳуқуқи фани нуқтаи-назаридан мулк объектларининг ҳуқуқий мақомини илмий назарий ва амалий тадқиқ этиши объектив зарурият саналади. Мулк иқтисодий, моддий муносабатлар вужудга келиши учун асосдир. Бозор ислохотларини чуқурлаштириши ва иқтисодиётни эркинлаштиришида мулк ҳуқуқи ва манфаатлар ҳимоясини таъминлашида ҳуқуқий воситаларнинг роли тобора ошмоқда. Шу нуқтаи назардан ўқувчи ушбу бобни ўзлаштириши орқали қатор мулк нима? Мулкдорнинг ваколатлари қандай? қаби саволларга жавоб топади ва мулк ҳуқуқининг объектлари доираси ҳақида билимларини оширувчи назарий ва амалий қоидаларни ўзлаштиради.

Мазкур бобда мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчалари, мулк ҳуқуқининг мазмуни, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши асослари, мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллар ва мулк шакллари билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган.

13.1. Мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчалари

Жамиятнинг иқтисодий негизи – мавжуд мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафақат юридик мазмунга, балки иқтисодий маънога ҳам эга. Иқтисодий маънода мулк инсонларнинг эрки-иродасидан ташқарида вужудга келади. Юридик муносабатларда мулк қабул қилинган нормалар орқали тартибга солинади ва улар мулк ҳуқуқи сифатида намоён бўлади. Кишилар меҳнати билан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилган” бойликлар ҳар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги маъқеи, аниқроғи ижтимоий-иқтисодий мақоми вужудга келади. Мулк муносабатларсиз, иқтисодий муносабатлар, ишлаб чиқариш жараёни ўз мазмунига эга бўлмайди. Мулк муносабатлар юридик нормалар ва давлат қафолатисиз нормал тарзда ривожлана олмайди.

Ибтидоий жамоа тузумидан то шу кунга қадар бўлиб ўтган турли катта-кичик урушларнинг асосий сабаби мулк билан боғлиқдир. Шу сабабли мулкчилик муносабатлари азалдан инсонлар ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, у ҳозирги кунга қадар ҳар бир шахсни қизиқтириб келмоқда. Инсонларнинг мулкка бўлган қизиқишлари, у ҳақдаги турли назариялар, тартиб қоидаларни ишлаб чиқиш орқали ўз ифодасини топган. Шу сабабли, турли ҳуқуқ тизимлари ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, мулк муносабатлар ва унинг иштирокчиларининг ваколат доирасини ўзига хос тарзда тартибга солган.

Мулк муносабатлар – жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатлардир. Мулкчилик биринчидан, инсоннинг

бойлиги бўлмиш ашё, буюм ёки бошқа нарсага нисбатан эгалик ҳис-туйғуси билан боғлиқ муносабат, иккинчидан, ана шу бойлик, неъмат хусусида кишилар ўртасида вужудга келган муносабатдир. Демак, бир сўз билан айтганда, мулк ашё ва унга нисбатан эгалик ҳисси билан боғлиқ муносабатдир.

Айрим муаллифлар мулк тушунчасини қуйидагилар билан боғлайдилар:

1) мулк – табиат бойликларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини шахслар томонидан ўзлаштиришнинг ижтимоий-ҳуқуқий шакли. Ҳуқуқ эса мулкни иқтисодий муносабатларда юридик мустаҳкамлайди;

2) мулк – бирор ашёга нисбатан шахслар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларнинг натижаси;

3) мулк – бу иқтисодий-ҳуқуқий муносабатдир;

4) мулк – муайян шахсга тегишли бўлган айрим ашёлар ёки муносабатларнинг негизини ташкил этувчи мулкчилик муносабатларини муҳофаза қилиш ва уни мустаҳкамлашга қаратилган нормалардан иборатдир⁷⁵.

Бошқача айтганда, мулк — бу муайян ишлаб чиқариш муносабатлари, яъни ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида вужудга келадиган, унинг дастлабки шарт ва натижасининг муносабати; одамларнинг моддий неъматларини, энг аввало ишлаб чиқариш воситаларини (унинг шарт-шароитларини), шунингдек ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини бевосита ўзлаштириб олиш соҳасидаги иқтисодий муносабатлардир; мазкур муносабатларнинг моҳияти моддий неъматларнинг муайян шахслар ёки уларнинг жамоалари томонидан ўзлаштириб олинганлиги ва ўз ихтиёрига ўтказиб олинганлиги ҳолатидан иборатдир⁷⁶.

Кишилар буюмларни, неъматларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганики бўлган неъматларни ўзлаштириб бўлмайди. Ўзганики бўлган неъматларни берухсат ўзлаштириш қонун ҳужжатларига мувофиқ таъкиб қилинади. Мулк соҳиби ўз мулкига мустақил таяниб иш кўради. Мулксиз ўзганинг мулкни ижарага олувчи ёки мулкдорга ёлланиб ишловчи шахс тўлиқ маънода ҳали мустақил эмас. Неъматлар икки йўсинда: ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситалари ва ишлаб чиқариш натижалари сифатида ўзлаштирилади.

Мулкчилик бу – масъулият билан манфаатнинг узвий бирлиги ҳисобланади. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, феъл-атворининг иқтисодий мотивацияси (сабаби)ни юзага чиқаради⁷⁷.

⁷⁵ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007, -55 б.

⁷⁶ Чжен В.А. Раҳмонкулов Ҳ.А. Бозор қонуният асослари. -Тошкент: Бизнес католог. 1996. -85 б.

⁷⁷ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодиёт назарияси. -Тошкент: Меҳнат, 1995. -133 б.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчилик муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шахсни мулкдан бегоналашувига асосланган ижтимоий алоҳида имтиёзли мавқега барҳам берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши мустаҳкамлаб қўйилди⁷⁸.

Табиат бойликлари ва киши меҳнати натижалари шахслар томонидан айрим-айрим ҳолда ўзлаштирилмай, балки биргалашиб ва ўзаро ҳамкорлик билан ўзлаштирилади. Бинобарин, мулк табиат нарсаларини ўзлаштиришда кишилар ва уларнинг жамоалари ўртасида бўлган муносабатни, яъни ижтимоий муносабатни, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини билдиради.

Юқорида айтганлардан маълум бўлишича, мулк ишлаб чиқаришнинг зарур шarti ва ишлаб чиқарилган бойликларнинг ўзлаштирилиши натижаси ҳисобланади.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида ҳам таърифланиши мумкин.

Юридик маънодаги “мулк” тушунчаси тўғрисида шуни айтиш керакки, шахслар томонидан табиат бойликларини, ашёларини ўзлаштиришда бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳукукий нормалар тизими – юридик маънодаги “мулк” тушунчасида қўлланилади. Бу маънодаги мулк мулк ҳукуқи (субъектга тегишли соф маънодаги субъектив ҳуқуқ сифатида эмас, балки муайян ҳуқуқ соҳаси) сифатида кўрилади.

Мулк ҳукуқи фуқаролик ҳуқуқининг марказий институтларидан бири саналади. Мулк ҳукуқи тушунчасининг юридик таърифи ФКнинг 104-моддасида берилган. Унга мувофиқ, мулк ҳукуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборатдир. Бу таъриф мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан муносабатининг барча ҳукукий жиҳатларини қамраб олади. Шу билан бирга, ушбу таърифда учинчи шахсларнинг мулкдор мулкига муносабатларининг энг муҳим қонуний асоси кафолатланган. Яъни мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишдан муҳофазалай олиши императив меъёр сифатида мустаҳкамланган. Бу эса, ўз навбатида мулкдор мулк ҳуқуқини мажбурий маънода “муқаддаслигини” ифодалайди.

Давлат мулкдорнинг мулкый ҳуқуқини амалга оширишини турли тажовузлардан асровчи чора-тадирлар кўрилишини ўз нормалари орқали кафолатлайди. Шу сабабли бу ҳолатлар мулк ҳукуқи хусусидаги доктринал

⁷⁸ Раҳмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительные исследования). -Тошкент: Адолат, 1995, -34 б.

таърифларда ўз ифодасини топади. Масалан, айрим адабиётларда мулк ҳуқуқи бу – мулкдорнинг ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда моддий неъматлар устидан давлат томонидан кафолатланган ва жамият манфаатлари йўлида чегараланган ҳамда эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш орқали амалга ошириладиган ҳукмронлик қилишининг юридик таъминланган имкониятидир, тарзидаги тарифлар мавжуд⁷⁹.

Мулк ҳуқуқи муддатсиз равишда унинг эгасига тегишли бўлади. Бу тушунча мулк ҳуқуқининг эгалланиши, фойдаланилиши ва тасарруф этилишини муддат билан боғлаш мумкин эмаслигини назарда тутати. Мулк соҳиби ўз мол-мулкига бўлган ҳуқуқни ўз хоҳишидан келиб чиқиб яъни тасарруф этиб (тасарруф турли шартнома ва битимлар тузиш, ёки ундан воз кечиш орқали намоён бўлади) ёхуд қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мажбурий олиб қўйиш (национализация, реквизиция, мусодара) орқали тугатиши мумкин. Демак мулк ҳуқуқининг мулкдорга тегишлилик муддати унинг хоҳиш иродаси айрим ҳолларда эса жамият эрки натижаси билан боғлиқ бўлади. Мулк ҳуқуқининг муддатсиз амалда бўлишини белгиланган нормалар орқали давлат кафолатлайди ва муҳофаза қилади.

Мулкнинг дахлсизлиги ва қонун билан кенг кўламда муҳофаза этилишигина белгилаб қўйилиши мулк ҳуқуқининг мутлақ ҳуқуқий муносабат сифатида гавдалантиради. Мулкнинг дахлсизлигини таъминлаш учун мулкдорга қарши турган барча субъектлар унинг субъектив мулк ҳуқуқини бузмасликлари лозим бўлади⁸⁰.

Мулк ҳуқуқи ўз навбатида икки маънодаги: объектив ва субъектив маънодаги мулк ҳуқуқига бўлинади.

Объектив маънодаги мулк ҳуқуқи деганда, табиат ашёларини ижтимоий ўзлаштиришнинг мавжуд заҳираларини, усулларини белгилаш, тартибга солиш ва мустаҳкамлаш учун халқ манфаатларини кўзлаб белгиланган тадбирларни ифодаловчи ҳуқуқ нормалари йиғиндиси назарда тутилади. Чунончи, мулк тўғрисидаги умумий қоидалар объектив ҳуқуқ нормалари ҳисобланади. Объектив маънодаги мулк ҳуқуқи мутлақ ҳуқуқий нормалар асосида тартибга солинади. Бунга мисол сифатида мулк ҳуқуқини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини келтириш мумкин.

Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи деб, айрим шахслар, яъни ҳуқуқ субъектларининг (давлат, юридик шахслар ва фуқароларнинг) объектив ҳуқуқ нормалари асосида келиб чиқадиган мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқларига айтилади. Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи нисбий-ҳуқуқий нормалар асосида тартибга солинади. Субъектив маънодаги мулк ҳуқуқи мулк соҳибининг ўзига мулк ёки ашёвий ҳуқуқ асосида тегишли бўлган мол-мулкларни қонунда тақиқланмаган асосларда, ваколат доирасида, ўзга шахсларнинг манфаатларига путур етказмаган ҳолда эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш мақсадида турли битимлар тузишида намоён бўлади.

⁷⁹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -36 б.

⁸⁰ Ўша адабиёт – 21 б.

Масалан, турли шартномалар тузиш, ўз мулкини мерос қилиб қолдириш ва бошқа битимлар орқали мулкка бўлган ҳуқуқни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш субъектив маънодаги мулк ҳуқуқининг мазмунини билдиради.

13.2. Мулк ҳуқуқининг мазмуни

Мулк ҳуқуқининг мазмуни мулк соҳибининг ваколатлар доираси билан белгиланади.

Мулкни ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатини кўзлаб эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузилишлардан бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи тушунчалари мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этади. Субъектив мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бу элементлар мулк эгасига қонун билан белгиланган доираларда берилади.

Шу маънода мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда, ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўз манфаатларини кўзлаб, бировнинг (учинчи шахсларнинг) тазйиксиз, ғайриҳуқуқий таъсирсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай ҳолатда зўрлик, тазйик кўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоҳиш-иродаси эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади. Айни вақтда мулкдорнинг ўз хоҳишига кўра иш тутиши қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкдорнинг мулкый ҳуқуқни ўз хоҳишига кўра амалга оширишда унинг манфаати ётади. Бу манфаат бевосита унинг ўзига, яқинларига ёки бошқаларга тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, ота-она вояга етмаган фарзанди номига банкка омонат пул маблағи қўйганда ҳам, гарчи бунда учинчи шахснинг манфаати кўзлагандай бўлса ҳам, аслида мулкдорнинг ҳаракати замирида ота-она сифатидаги бурчи ётади. Мулкдорни ўз хоҳишига кўра ёки манфаатига зид равишда мулкый битимлар тузишга мажбур қилиш, умумий қоида бўйича бундай битимлар ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Юқорида айтганимиздек, мулк ҳуқуқи уч унсур (элемент) – мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдан ташкил топади.

Мулкни эгаллаш ҳуқуқи мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туришдир. Мулкка эгалик қилиш билан боғлиқ тушунчалар турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Юқоридаги тушунчага қўшимча равишда айрим муаллифлар “Хўжалик ҳукмронлиги” иборасини ҳам қўшишади⁸¹. Мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туриб, мулкдорга ашё устидан

⁸¹ Гражданское право. Часть 1. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: ТЕИС, 1996. –С. 296., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш босқичлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, -26 б.

унинг хўжалик ҳукмронлигини амалга оширишни юридик таъминланган имконияти эгалик қилиш ҳуқуқининг кенг маънода тушуниш ҳисобланади.

Мазкур кенг маънодаги эгалик қилиш тушунчаси мол-мулкни мулкдорни ўз қўлида ушлаб туриш, сақлаб туриш – фактик эгалик қилиш, мол-мулкни гарчи ўз қўлида сақламаса ҳам, фактик эгаламаса ҳам унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини берувчи жойда сақлаб туриш эгалик қилиш билан боғлиқдир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам мулкдор мол-мулк устидан хўжалик ҳукмронлигини амалга ошириш бўйича юридик имкониятга эга бўлади⁸².

Эгалик қилишда мулкдорнинг ашё билан боғлиқ имконияти муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда мулкдорнинг имконияти ўз ичига жисмий, амалий ва ҳуқуқий имкониятни қамраб олади. Фактик эгалик амалий имкониятни таъминлайди. Жисмий эгалик эса мулкдорга натура ҳолатда реал ўз қўл остида мулкни сақлаб туриш имкониятини беради. Масалан, ҳамён, қўл соати, китоб, дафтар ва бошқаларни эгаллаб туриш жисмий имконият таъсирида бўлади ва реал воқеликка тўғри келади. Лекин шундай мол-мулклар борки уларни реал жисмий эгалик қилиш имконияти йўқ. Масалан, уй-жойларни амалда қўлда ушлаб туриш имконияти йўқ. Шу сабабли уларга нисбатан “жисмий эгалик қилиш имконияти” тушунчаси қўлланилмайди. Бу ҳолатда эгалик қилиш мулкка таъсир кўрсатиш имконияти билан боғлиқ бўлади. Қонун мулкка таъсир доирасини белгиламайди. Масалан, мулкдор ва мулк ўртасидаги масофа бир неча минг километрларни ташкил этиши ҳам мумкин. Фақат фактик эгаликка мулкдордан бошқа шахслар дахл қилмаслиги, таъсир кўрсатмаслиги лозим бўлади.

Мулкни қонунга мувофиқ равишда ўз қўлида ёки ўз эрки-иродаси таъсири остида сақлаб турган шахс мулкни эгаллаш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ, аввало, мулк эгасига тегишли бўлади. Аввало деганимизнинг боиси шундаки, мулкни эгаллаш ҳуқуқи қонун ёки шартномага асосан бошқа шахсда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, мулк шартнома бўйича ижарага берилганида, вақтинча текин фойдаланиш учун топширилишида, омонат қўйилишида ёки маъмурий далолатномаларга биноан вақтинча сақлаш учун бирор ташкилот ёки фуқароларга ўтказилишида эгалик ҳуқуқи мулк эгаси ҳисобланмаган шахсда ҳам бўлиши мумкин.

Бу ҳолатда эгалик қилиш тўлақонли равишда намоён бўлмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида мулкдор бўлмаган эганинг мулкка эгалик қилиши нормал ҳол сифатида баҳоланади. Зеро турли объектив ва субъектив сабабларга кўра мулкдорнинг вақтинча ўз мулкига эгалик қилмаслиги унинг йўқолиб кетиш ёки ўз хусусиятини йўқотиш эҳтимолини вужудга келтириши мумкин.

Шу боис эгалик ҳуқуқини учинчи шахсларда бўлиши нормал ҳол саналади.

⁸² Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -32 б.

Учинчи шахслар мол-мулкнинг эгалик қилиш ҳуқуқини қонуний ёки ноқонуний асосларда қўлга киритишлари мумкин. Қонуний эгаллаш бирор ҳуқуқий асосга мувофиқ эгалик сифатида баҳоланади ва аксарият ҳолларда титулли эгалик ҳисобланади. Ноқонуний эгалик эса мулкдорнинг хоҳиш-иродасидан ташқарида, ундан берухсат ўғирлик ёки бошқа тартиббузарликлар содир этиб мулкка бўлган ҳуқуқни қўлга киритиш тушунилади.

Учинчи шахсларнинг мулкка нисбатан қонуний эгалик қилиш ҳуқуқи мулкдорнинг хоҳиш-иродаси остида муайян юридик асос – шартнома ва битимлар асосида вужудга келганлиги туфайли (титулли эгалик) мулк ҳуқуқининг бу элементи ҳосила асосда мулкка эгаликни вужудга келганлигини билдиради. Ноқонуний асосда эгалик ҳуқуқи вужудга келганда эса ҳосилавий унсур мавжуд бўлмайди.

Айрим ҳолларда амалдаги қонун ҳужжатлари баъзи тоифа мол-мулкларнинг фактик эгалик имкониятини чеклаши мумкин. Хўжалик юритувчи субъектларга тегишли пул маблағлари банкда сақланиши, айрим ҳолларда савдо шаҳобчаларида ҳар кунги пул тушумларини банк топшириш шартлиги белгиланган Масалан, “Турғун шохобчалар орқали савдо фаолиятини амалга ошираётган якка тартибдаги ишбилармонларнинг нақд пул маблағларини топшириш ва олиш тартиби”га асосан турғун шохобчалар орқали савдо фаолиятини амалга ошираётган якка тартибдаги ишбилармонлар назорат-касса аппаратларидан фойдаланишлари ва ҳар кунги нақд тушумни банкка топширишлари шарт⁸³.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда сақлаб туришга қонуний эгаллаш деб айтилса, қонуний асослар бўлмай туриб бировларга қарашли мулкни эгаллаш, масалан, бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни қўлда сақлашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи яна бир унсур бу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқидир.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – мулкнинг фойдали хусусиятларини ўзлаштириш, мулкдан иқтисодий маънода фойда кўришдир. Мазкур мулк ҳуқуқининг элементи орқали шахс ўз моддий ва маънавий эҳтиёжини қондиради. Айнан мазкур хусусияти туфайли шахслар мулк соҳиби бўлишга интиладилар. Акс ҳолда у шахс учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Мулкнинг фойдали хусусияти унинг турларидан келиб чиқиб турлича бўлиши мумкин.

О.Оқюлов ташқи намоён бўлишига қараб, мол-мулкдан фойдаланишни қуйидагича таснифлайди:

- инсонни биологик-жисмоний эҳтиёжлари учун ишлатиладиган шахсий истеъмол товарлари (оziқ-овқатлар, кийим-кечаклар, дори-дармонлар ва.х.к);
- кундалик ҳаётда ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қўлланиладиган ашёлар (ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари, транспорт воситалари, машиналар ва механизмлар);

⁸³ Мазкур тартиб Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 1999 йил 7 майдаги №415-сон қарори билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан 18 июнь 1999 йилда №752-сон билан рўйхатга олинган.

-инсонни маънавий эҳтиёжларини қаноатлантиришга, шахсни камол топишига хизмат қиладиган моддий ва номоддий неъматлар (фан, адабиёт ва санъат асарлари, шу жумладан дарсликлик, китоблар ва ҳ.к.)⁸⁴.

Умуман олганда, мулк турлари қанчалик кенг бўлса, ундан фойдаланиш шакллари ҳам шу даражада кенг бўлади. Жамият, фан ва техника воситалари ривожлангани сари янги-янги ўз ўзидан янгича кўринишдаги фойдаланиш хусусиятига эга бўлган мулк турлари ҳам вужудга келиши муқаррар. Масалан, дастлаб уяли алоқа воситаси фақатгина телефон алоқаси мақсадида фойдаланилган бўлса, унинг такомиллаштирилиши эвазига бу телефон туридан ҳам алоқа, ҳам фото ва видео материаллар олиш, узатиш, интернетга уланиш, теледастурлар, видео лавҳа ва фильмлар томоша қилиш, мусиқа тинглаш, турли мобил ўйинларини ўйнаш, хат (SMS, MMS, Push) ёзиш ва қабул қилиб олиш, турли маълумотлар (об-ҳаво, банк ахборотлари ва ҳ.к.) олиш мақсадида ҳам фойдаланилмоқда.

Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи шу мулкни эгаллаш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Мулкни эгалламай, қўлда сақламай туриб, ундан фойдаланиб ҳам бўлмайди. Масалан, мулк ижараси шартномасига мувофиқ, ижарага берувчи даставвал мулкни ижарага олувчига қонун ёки шартномада кўзда тутилган тартибда топширади. Топшириш билан бир вақтда ижарага олувчида мулкка нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади ва у шундан сўнг ижарага берилган мол-мулкдан фойдаланиши мумкин. Мулкдан ишлаб чиқаришда ёки кундалик ҳаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истеъмол қилинади ёки муайян вақт давомида аста-секин эскиради.

Одатда, мулкдан фойдаланиш тартибини мулкдорнинг ўзи белгилайди. Лекин ундан фойдаланаётганда ўзга шахсларнинг қонуний манфаатларига, жамоат хавфсизлигига путур етказмаслиги лозим. Айрим тоифа мол-мулклардан фойдаланиш тартиби қонун ҳужжатлари орқали белгиланиши мумкин. Жумладан, “Жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт иншоотларидан фойдаланиш” Қоидалари⁸⁵, “Портловчи моддаларни ишлаб чиқариш, сотиб олиш, сақлаш, транспортда ташиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш тўғрисида”ги Йўриқнома⁸⁶, “Ветеринарияда гиёҳхандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорлардан фойдаланиш” Тартиби⁸⁷ ва бошқалар.

Бунда ваколатли орган фойдаланишнинг хусусиятлари, тартибини белгиловчи бирор Қоидани ишлаб чиқади ва унга амал қилиш мажбурий тус олади, давлат эса фойдаланиш устидан назорат ўрнатади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг 24-моддасига

⁸⁴ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -36 б.

⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 40-сон, 308-модда.

⁸⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 27-сон, 199-модда.

⁸⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 147-модда.

асосан, маданий мерос объектларининг мулкдорлари бўлган юридик ва жисмоний шахслар:

- маданий мерос объектининг ташқи ва ички кўринишини маданий мерос объектининг паспортига киритилган муҳофаза мазмуни маълумотларига мувофиқ ҳолда сақлаш;

- маданий мерос объекти ҳудудининг чегараларида ер қозиш, ер тузиш, қурилиш, мелиорация, хўжалик ишлари ва бошқа ишларни ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг рухсатномасини олиш;

- алоҳида муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудудларни сақлаб туриш тартиботини таъминлаш;

- маданий мерос объектининг мулкдори томонидан белгиланадиган шартлардаги маданий мерос объектининг ҳамма учун очиклиги талабларини албатта бажарган ҳолда уларнинг асралишини таъминлашга мажбурдирлар⁸⁸.

Айрим ҳолатларда эса фойдаланиш имконини берувчи рухсатномалар олиш тартиби ҳам жорий этилиши ва мулкдорларнинг муайян турдаги мулклардан фойдаланиш учун рухсатномага эга бўлиш шарт эканлиги белгиланиши мумкин. Масалан, “Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензиялар бериш тартибини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 июндаги ПК-649-сон Қарори билан ер қаъри участкаларидан фойдаланиш учун лицензия олиш талаб этилади.

Агар бировнинг мулкидан фойдаланиш қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмай туриб амалга оширилса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш ҳисобланади, масалан, ўғирланган ёки йўқотилган мулкдан фойдаланиш. Аммо амалдаги қонун ҳужжатларида учинчи шахсларнинг мулкдорнинг розилигини олмасдан унинг мулкидан фойдаланиш имкониятини берувчи нормалар ҳам белгиланиши мумкин, масалан сервитут.

Мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи – мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳуқуқдир. Мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи мазкур элемент мулк эгасининг ўз мол-мулкига тўлақонли мулкдор сифатида эътироф этилиши учун асос бўлади. Зеро тасарруф этиш билан боғлиқ элементни учинчи шахсларга берилиши мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиб кетиши билан яқунланади.

Мулк эгаси тасарруф этиш ҳуқуқига биноан мулк юзасидан хилма-хил битимлар, шартномалар, чунончи, ашёни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага қўйиш тўғрисида шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай кераксиз бўлиб қолса, мулк эгаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирор-бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу ҳуқуқ мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан мол-мулкдан гаров нарсаси сифатида фойдаланиши ёки унга бошқача йўллар

⁸⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 9-10, 180-модда

билан вазифа юклаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Айрим адабиётларда тасарруф этиш ҳуқуқининг оқибатлари бўйича қуйидагича туркумлаш таклиф этилади:

- мулкдор томонидан мулк ҳуқуқини ўзидан бегоналаштириш бўйича ҳаракатлар (сотиш, ҳадя, рента, ҳайр-эҳсон ва бошқа шу каби шартномалар ва битимлар орқали);

- мулк ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган ҳолда мол-мулкни бошқа шахсга фойдаланишга бериш (масалан, ижарага бериш);

- мол-мулкни қайта ишлаш, уни бошқа турдаги мол-мулкка ўзгартириш (масалан боғ ёки томорқа ўрнига турар-жой биноларини қуриш ёхуд аксинча);

- мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш⁸⁹.

Тасарруф этиш ҳуқуқини қўлга киритиш орқали мулкдор том маънода мулк ҳуқуқни қўлга киритган бўлади. Зеро қолган икки мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи эгалик ва фойдаланиш ҳуқуқи мулк эгасига том маънода “мулк ҳуқуқи эгаси” мақомини бермайди. Тасарруф этиш ҳуқуқининг қўлдан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи ҳам қўлдан кетади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш ҳуқуқи, ижарага беришда ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бировга ўтса, ашёнинг сотилиши ёки ҳадя қилинишида эса субъектив мулк ҳуқуқининг ҳар уч элементи: эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам бутунлай бошқа шахсга (яъни мулкдорга) ўтади.

Айрим ҳолларда, чунончи, мулкни йўқотиш, ўғирлатиш ҳолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлса ҳам, эгалик ҳуқуқини қонунда белгиланган ҳолларда ва муддатларда ўзи сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўғирлатилганида, унинг кимнинг қўлида бўлишлиги аниқланганидан сўнг, қонун билан белгиланган уч йиллик даъво муддати давомида талаб қилиб олиниши мумкин. Акс ҳолда, мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи йўқолади. Умуман олганда, мулкни тасарруф этиш элементи кимда бўлса, шу шахс (гарчи мулк қўлида, яъни эгалигида ёки фойдаланишида бўлмаса ҳам) мулкдор ҳисобланади. Зеро, тасарруф этиш элементи мулкнинг шакли ва ҳуқуқий мақомига қараб муайян ҳужжатлар (ордер, тилхат ва ҳ.к.) билан тасдиқланади.

Мулк эгалари ўзларига тегишли мулк ҳуқуқидан ғайриқонуний мақсадларда, бировнинг зарарига фойдаланиши йўл қўйилмайди.

Мулкдор ҳуқуқлари ва ваколатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида баён қилинган бўлиб, унга асосан мулкдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

⁸⁹ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -38 б.

Бу конституциявий норма ФКнинг 172-моддасида батафсил талкин қилинган. Ушбу моддага асосан, мулкдор ўз мулккий ҳуқуқларини амалга оширишда қуйидаги шартларига амал қилиши лозим:

1. Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

2. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур (масалан, кўчмас мулк – ер участкаси эгаси қўшни ер участкасининг эгасидан зарур ҳолларда, бошқа ер участкаларининг эгаларидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган ҳолда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақли. Одатда, сервитут пиёдалар ва транспорт йўли, электр, алоқа, газ ёки сув қувурлари ўтказиш учун зарур бўлиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер эгасини мулк ҳуқуқидан асло маҳрум қилмайди. Сервитутдан фойдаланувчи билан ер участкаси эгаси ўртасида сервитут ҳақида битим тузилиб, у кўчмас мулкка оид битимлар каби рўйхатдан ўтказилади. Сервитут белгиланган участканинг эгаси агар қонунда бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир (ФК, 173-модда).

3. Мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

4. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда, фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини қўришга мажбур.

Мулк ҳуқуқининг мазмунида нафақат мулкдорнинг ҳуқуқлари, балки мол-мулкни сақлаб туриш бурчи ҳам ётади. ФКнинг 174-моддасига асосан, ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулк эгасининг зиммасида бўлади. Агар мулкдор бу мажбуриятни бажармаса, баъзи ҳолларда унинг мулккий ҳуқуқлари чегаралаб қўйилиши ёки мол-мулк ундан олиб қўйилиши ҳақида даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин (масалан, ФКнинг 190-моддасида кўзда тутилган асослар бўйича).

13.3. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг олиниши ёки йўқотилиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тutilади, яъни муайян ҳуқуқий ҳужжат, шахсга боғлиқ бўлмаган воқеа ва ҳодисалар орқали мулкка бўлган ҳуқуқ вужудга келади, ўзгаради ва бекор бўлади. Бундай мулк ҳуқуқининг олиниши ёки йўқотилиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар бозор муносабатлари ва

жамиятнинг ривожланиши, турли кўринишдаги моддий неъматларнинг яратилиши туфайли ўз хилма-хиллигини бойитиб бормоқда. Демак, мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш муносабатлари жамият иқтисодий тизимидаги ўзгаришлар билан чамбармас боғлиқ.

Мулк ҳуқуқининг олиниши асосларида жамиятнинг иқтисодий тизими ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки ва ҳосила асосларига бўлинади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келишини бу тарзда туркумлаш қадим рим хусусий ҳуқуқи даврида ишлаб чиқилган ва кейинчалик ривожлантирилган⁹⁰. Бошқа ҳуқуқ тизимларида ҳам мулкка бўлган ҳуқуқни вужудга келиши юқоридаги каби икки асосларга бўлиниши адабиётларда назарда тутилган. Масалан, мусулмон ҳуқуқида ҳам мулк ҳуқуқининг вужудга келиши дастлабки ва ҳосила асосларга бўлиниши мавжуд бўлган⁹¹.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши айрим адабиётларда “усул”, айримларида эса “асос” сифатида эътироф этилади.

Айрим муаллифларнинг фикрича, қонун тилида мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи омилларни “асослар” дейилса, баъзи адабиётларда “усуллар” деб юритилади. Ҳар икки тушунча ҳам фуқаролик ҳуқуқи назариясининг баҳсли муаммолари ҳисобланади. Шу боис ҳам ҳанузгача олимлар ўртасида ушбу тушунчаларга оид ягона фикр йўқ. Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи асослар юридик тушунча бўлиб, у қонунийлаштирилган. Аммо, усуллар эса юридик тусга эга бўлмаган, назарий тушунчадир⁹².

Айрим илмий адабиётларда мазкур тушунчаларни синоним сўзлар сифатида эътироф этишади⁹³. Айрим муаллифлар мустақил маънога эга бўлган тушунчалар сифатида уларни ажратишни таклиф этишади⁹⁴. Дарҳақиқат ФКнинг 182-моддасининг номи “мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари” деб номланади ва биз ҳам ушбу анъанавий ФКда назарда тутилган атамани сақлаб қолишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Мулк ҳуқуқи вужудга келиш усуллариининг дастлабки ва ҳосила асосларга бўлинишининг асосий моҳияти, мол-мулкни қўлга киритган шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажми ва доираси билан боғлиқ. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, дастлабки асосда мулкдорда моддий неъмат ёки унга бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиши, мулк эгасининг унга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиланиши қонун ҳужжатлари орқали белгиланади ва шахс иродасига боғлиқ бўлмайди. Ҳосила асосда эса мулкка бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиш доираси “собик мулкдор”нинг ҳуқуқ ва

⁹⁰ Новицкий И. Основы римского гражданского права. –М.: Юр.лит., 1972. -84 с.

⁹¹ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик: ҳуқуқлар, эркинликлар, бурчлар.-Тошкент: 1991.- 24 б.

⁹² Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -70 б.

⁹³ Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева. -М.:1993.-С.220., Советское гражданское право. –М.: Юр. лит. 1986. -282 с.

⁹⁴ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. –Тошкент, ТДЮИ, 2007. -53 б., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. Гражданское право/Под ред. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. Ч.1. -М.: 2002.-С.272.

мажбуриятлари, манфаатлари, эрк-иродаси ва уни ифода этиш таъсири билан белгиланади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари фуқаролик ҳуқуқининг тараққиёти давомида одатда икки хил – дастлабки ва ҳосила асослар орқали қўлга киритилади. Мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларининг дастлабки ва ҳосилага ажратишнинг асосий моҳияти, улар орқали мол-мулкни қўлга киритган шахс, яъни мулкдорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажми ва доираси билан белгиланади⁹⁵. Мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини дастлабки усулда вужудга келишида мулк эгаси ҳуқуқ ва бурчларининг доираси қонун билан белгиланади, ҳосила усулда эса мулк ҳуқуқининг вужудга келиши аввалги мулк эгасининг эрки, хохиши, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, тарафларнинг келишуви ва давлат бошқарув органларининг актлари муҳим аҳамиятга эга бўлади⁹⁶. Шунга асосан, мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини тегишли юридик фактлар асосида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар деб айтиш мумкин.

Бевосита мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг дастлабки ва ҳосила усулларнинг ҳуқуқий табиати ҳам ўзига хос тартибда чегараланади. Бундай ажратиш учун юридик адабиётларда асосан икки хил: эрк (ирода) ва ҳуқуқий ворислик мезонлари қўлланилади. Усулларни ажратиш учун қайси бир мезоннинг қўлланилиши нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамият касб этади. Юридик адабиётларда ҳам бу масала юзасидан турли хил фикрлар билдирилган бўлиб, баъзи бир муаллифлар усулларни ажратишда юқоридаги мезонларидан бирини асос қилиб олишса, айримлари эса мазкур мезонларни уйғунлаштирган ҳолда қўлланишини таклиф қилишади.

Мулк муносабатларда иштирок этувчи шахсларнинг эрк-иродасини мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усулларини ажратувчи мезон сифатида эътироф этувчи муаллифларнинг таъкидлашларича, чегаралаш вақтида ҳар доим собиқ мулкдорнинг эрк (иродасига) асосланиш зарурдир. Ушбу мезон тарафдорлари дастлабки усул бўйича мулк ҳуқуқи собиқ мулкдорнинг эрк-иродасидан мустақил равишда ёки биринчи бор, ҳосила усулларда эса олдинги мулкдорнинг эрки-иродасига асосан ва унинг розилиги билан қўлга киритилади деб ҳисоблашади⁹⁷. Бироқ мазкур мезон амалиётда ҳар доим ҳам ўз тасдиғини топавермайди⁹⁸. Жумладан, қўлга киритувчи мулк ҳуқуқининг вужудга келиши собиқ мулкдорнинг мулк ҳуқуқини мажбурий равишда бекор қилиниши билан боғлиқ бўлган вақтларда намоён бўлади. Хусусан, мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув мол-мулкка қаратилган тақдирда, мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар қўлга киритувчига дастлабки мулкдорда мавжуд бўлган ҳажмда ўтади, чунки бунда мажбуриятларни бекор қилиш учун асослар бўлмайди. Шунинг билан биргаликда, ҳақиқат юзасидан тан олиб айтиш керакки, ушбу муаллифлар томонидан таклиф этилган эрк (ирода) мезони кўпгина ҳолларда, айниқса шартномага асосан мулк ҳуқуқи қўлга киритилаётганда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Хусусан, мулк

⁹⁵ Гражданское право. Учебник. Ч 1. // Под ред. А.Г.Масляева и А.И.Калпина. - М.: Юрист, 2000. -С. 272.

⁹⁶ Рахмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т.: 1997.-338 б.

⁹⁷ Гражданское право. Т. 1. // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1993. -С. 205.

⁹⁸ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009.

хукукини қўлга киритишнинг ҳосилавий усулларида бири бўлган олди-сотди шартномасида эрк (ирода) авваламбор томонларнинг ўзаро келишувида ифодаланади. Бундай ҳолат, шунингдек васиятнома бўйича меросни қабул қилиб олиш натижасида мулк ҳукуки қўлга киритилганда ҳам намоён бўлади.

Мулк ҳукукини қўлга киритиш усуллари аждратишда мезон сифатида ҳукукий ворисликдан фойдаланиш таклифлари ҳам мавжуд. Мулк ҳукукидаги ворислик ушбу ҳукукни ҳосилавий усулда бир субъектдан бошқа субъектга ўтишини англатади. Бундай ўтишнинг асоси мол-мулкни бегоналаштиришга қаратилган олди-сотди, айирбошлаш ҳадя ва бошқа шартномалар ҳамда мерос олиш ҳисобланади. Мулк ҳукукини қўлга киритиш усулларида фақатгина ҳосила усулида ҳукукий ворислик содир бўлади. Дастлабки усулда эса мулк ҳукукининг қўлга киритилиши собиқ мулкдорнинг ҳуқуқларига боғлиқ бўлмаганлиги сабабли ҳукукий ворислик бўлмайди.

Ҳозирги вақтда айнан ҳукукий ворислик мезони юридик адабиётларда кенг равишда тан олинган бўлиб, унинг асосий ижобий хусусияти шундаки, ашёга нисбатан мулк ҳукуки бошқа субъектга ўтказилганда унда мавжуд бўлган мажбуриятларни сақлаб қолишни асослаш имкониятини беради. Айнан шу сабабли мазкур мезон бошқа давлатларнинг юристлари томонидан ҳам мулк ҳукукини қўлга киритиш усуллари чегаралашда қўлланиб келинмоқда. Бироқ биз юқорида келтириб ўтганимиздек, ҳукукий ворислик ҳуқуқни қўлга киритишнинг ҳосилавий усули орқали юзага келишида ҳар доим ҳам собиқ ҳуқуқ эгасининг эрки (иродаси)га асосланавермайди.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ҳукукий ворислик собиқ мулкдорнинг эрк (иродаси)дан мустақил равишда ҳам вужудга келади. Хусусан, меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар, яъни мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз болалари, шу жумладан, фарзандликка олган болалари, шунингдек меҳнатга қобилиятсиз эри (хотини) ва ота-онаси, шу жумладан, уни фарзандликка олганлар, ушбу улушни васиятномани тузган мерос қолдирувчининг эрк (иродаси)дан ташқари мерос қилиб оладилар. Шубҳасиз, бундай ҳолдаги мерос олиш ҳам мулк ҳукукини қўлга киритишнинг ҳосила усули ҳисобланади.

Юридик адабиётларда мулк ҳукукини қўлга киритиш усуллари таснифлашда мазкур мезонлардан биргаликда фойдаланиш тўғрисида фикрлар билдирилган⁹⁹. Мазкур тарзда мулк ҳукукини қўлга киритиш усуллари таснифлашни иккала мезон уйғунлаштирилишини оптимал шакли сифатида ҳам қараш мумкиндир. Бироқ эрк (ирода) мезонини қўллаш амалиётда ҳар доим ҳам ўз тасдиғини топавермаганлиги сабабли ҳамда ҳукукий ворислик мезонининг ижобий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда бундай тартибдаги мезонлар уйғунлашуви бизнинг фикримизча, мақсадга мувофиқ эмас. Юқоридагиларга асосланиб, биз ҳам мулк ҳукукини қўлга киритиш усуллари аждратишда ҳукукий ворислик мезонини асос қилиб оламиз.

Демак дастлабки асосда мулк ҳукукининг қўлга киритилиши учун асос, мол-мулкнинг биринчи маротаба қўлга киритилиши ҳамда собиқ

⁹⁹ Гражданское право. Т.1 // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1998. - С. 493.

мулкдорнинг мулк юзасидан ҳуқуқ ва мажбуриятлари янги мулкдорга ўтмаслиги билан белгиланади.

Ҳосила асосда эса мулк ҳуқуқининг бошқа бир мулкдорга ўтиши орқали янги мулкдорда мулкӣ ҳуқуқни вужудга келишида собиқ мулкдорнинг хоҳиши асосий ўрин эгаллайди, яъни, собиқ мулкдор бирор битим тузиш орқали ўз эркини изҳор қилади. Бунга васиятнома орқали мол-мулкни мерос қолдириш, шартномалар орқали мулк тақдирини белгилаш ва бошқалар киради.

ФКнинг 182-моддасида умумий асосларда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари белгиланган бўлиб, унда ҳам дастлабки, ҳам ҳосила асослар назарда тутилган.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан субъектив фуқаролик ҳуқуқи илгари ҳеч кимга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи дастлабки асос.

Мулк ҳуқуқининг дастлабки асосда вужудга келиши қуйидагиларда намоён бўлади:

Табиат неъматларини ўзлаштириш ҳамда ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантириш.

Одатда мулк ёки кишилар меҳнати билан яратилади ёхуд табиат томонидан инсонларга ўзига хос тарзда “тақдим этилади”. Табиат неъматларини ўзлаштиришда белгиланган тартиб қоидаларга риоя этилиш лозим бўлади. Гарчи ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар республика мулки сифатида эътироф этилса-да, уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қилиши белгиланса-да, лекин кишилар томонидан табиат неъматларини ўзлаштиришда уларнинг хоҳишлари мавжуд бўлмайди. Фақатгина давлат табиат неъматларини ўзлаштириш меъёрларини белгилаши мумкин. Шу меъёрларга амал қилган ҳолда рухсатсиз табиат неъматларини ўзлаштиришга йўл қўйилади.

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг дастлабки асосларидан яна бири - ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантиришдир. ФКнинг 189-моддасида кўрсатилишича, қонун ҳужжатларида ёввойи мевалар, ёнғоқ, замбуруғлар, резавор мевалар ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларини йиғиш йўли билан фуқаролар мулкига айлантириш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилиши мумкин. Бундай тартибда мулк ҳуқуқи ўрмонлардан қўзиқорин, мевалар териш, дашту-тоғлардан доривор гиёҳлар тўплаш, дарё ва қўллардан балиқ овлаш орқали вужудга келиши мумкин. Бироқ маълумки, ушбу мулк объектлари ўсган мавжуд ҳудуд хусусий мулк ҳуқуқи асосида бошқага тегишли бўлмаслиги лозим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органида рухсат (лицензия)

олинган бўлиши талаб этилади. Айни вақтда балиқ ва бошқа жониворларни овлаш овга рухсат берилган мавсумдагина йўл қўйилади, акс ҳолда овланган жониворлар мусодара қилиниб, ов қуроллари олиб қўйилиши ва уларга нисбатан тегишли жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш, ҳосил ҳамда даромадлар олиш. Ишлаб чиқариш ва муайян даромад олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти амалга ошириш натижасида мол-мулкни янги тури вужудга келади. Бунда янги вужудга келган мол-мулк хом ашёни қайта ишлаш, деҳқончилик қилиб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ёки хом ашёнинг ўзини яратиш натижаси ҳисобланади. Айрим ҳолларда, хом ашё бошқа мулкдорнинг мол-мулки саналса-да, уни қайта ишлаб янги турдаги маҳсулотга айлантирган шахсга у дастлабки асосда вужудга келади. Масалан, буюртмачи ўз материалидан фойдаланиб кийим тикиш мақсадида буюртма берган тақдирда буюртмачининг материали хом ашё сифатида, тикувчи тиккан тайёр ҳолатдаги кийим эса янги маҳсулот тури сифатида баҳоланади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари (якка тартибдаги тадбиркорлар ёки юридик шахслар) Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунининг 20-моддасига асосан, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотнинг (базарган ишлар, кўрсатилган хизматларнинг) ҳамда уларни реализация қилишдан олган даромадларининг (фойданинг) мулкдоридир.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қонунда тақиқланмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш чоғида даромадга эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар. Фақат айрим фаолиятни рухсатнома олган ҳолда амалга ошириш талаб этилади. Аммо ишлаб чиқариш ёки тадбиркорлик орқали мулкни яратиш жараёнида қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилиши давлат томонидан назорат қилинади. Тадбиркорлик субъекти мол-мулк яратиш вақтида атроф муҳитга, жамиятга ва бошқа шахсларнинг қонуний манфаатларига зарар етказмаслиги, санитария ва хавфсизлик қоидаларига риоя этиши, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига путур етказадиган ҳаракатларни содир этмаслиги, ўз монопол мавқеидан фойдаланиб бошқа тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини чекламаслиги лозим. Юқоридагиларга риоя этиб, тадбиркорлик субъектлари исталган фаолият билан шуғулланиш ва чекланмаган миқдордаги мол-мулкка эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

Бундан ташқари, гарчи тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтмасида, фуқаролар ўзлари яратган, ишлаб чиқарган ёки етиштирган мулкка нисбатан мулкдор ҳисобланадилар. Масалан, таморқада етиштирилган маҳсулот дастлабки асосда фуқарога мулк ҳуқуқини вужудга келтиради.

Шунингдек, нотижорат ташкилотлари томонидан ўз таъсис ҳужжатларига асосан даромад олувчи фаолиятни амалга ошириш натижасида янги мол-мулкни қўлга киритишлари мумкин ва бу мулк дастлабки асосда мулк ҳуқуқини вужудга келиши учун асос бўлади. Масалан, ФКнинг ФКнинг

180-моддасига асосан агар таъсис ҳужжатларига мувофиқ муассасага даромад келтирадиган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлса, бундай фаолиятдан олинган даромад ва бу даромад ҳисобидан сотиб олинган мол-мулк муассасанинг мустақил тасарруфига ўтади ва алоҳида балансда ҳисобга олинади. Гарчи бошқарув, ижтимоий-маданий вазифаларни ёки тижоратчиликдан иборат бўлмаган бошқа вазифаларни амалга ошириш учун мулкдор томонидан ташкил этиладиган ва тўла ёки қисман молиявий таъминлаб туриладиган муассаса муаяйн фаолият орқали даромад эга бўлишлари мумкин ҳамда бу мол-мулкка нисбатан дастлабки мулкдор ҳисобланади. Мисол учун, Тошкент давлат юридик институти босмахонасида чоп этилган журнал ва босма нашрлар институтга дастлабки мулк ҳуқуқини вужудга келтиради.

Эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олинishi;

Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади.

Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин уч йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкни бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин. Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади (ФКнинг 191-моддаси). Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 21 январдаги 8-сон қарори билан тасдиқланган “Эгасиз турар жойларни аниқлаш, уларни ҳисобга олиш ва давлат мулкига ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом¹⁰⁰ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 191-моддасига мувофиқ, эгасиз турар жойларни аниқлаш, уларни ҳисобга олиш ва давлат мулкига ўтказиш, шунингдек маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари ва бошқа ташкилотларнинг шундай турар жойларни аниқлаш ва уларни давлат мулкига ўтказиш тартибини белгилайди. Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган турар жойлар эгасиз турар жой деб эътироф этилади улар суд қарори асосида давлат мулкига ўтказилади.

Узоқ (6 ойдан кўпроқ) вақт мобайнида бўш турган, яъни ушбу турар жойда қонуний асосларда яшайдиганлар бўлмаганда, бунинг натижасида у ерда бўш турган ушбу давр учун коммунал хизматлар ҳақи ва турар жойни сақлаш учун харажатлар бўйича қарзлар мавжудлиги, турар жойнинг бутунлиги ва сақланиши таъминланмаганлиги, бунинг оқибатида турар жойнинг бузилишига ва унга учинчи шахсларнинг кириш учун уринишларига йўл қўйилганлиги каби эгасизлик белгилари мавжуд ҳолатлар биргаликда ёки алоҳида-алоҳида вужудга келган турар жой эгасиз ва ҳисобга қўйиладиган турар жой ҳисобланади.

¹⁰⁰Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 4-5-сон, 27-модда.

Турар жойни эгасиз турар жой деб эътироф этиш ва уни давлат мулкига ўтказиш мақсадида турар жойнинг эгасизлиги ёки эгаси номаълумлиги ҳолати аниқланиши учун эгасизлик белгиларига эга бўлган турар жой аниқланган тақдирда ушбу турар жойнинг эгасини ёки унинг ишончли вакилини аниқлаш чора-тадбирлари кўрилади. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида турар жойнинг эгаси ёки унинг ишончли вакили аниқланмаган тақдирда шаҳарлар (туманлар) ҳокимликларининг аризаси асосида турар жой кўчмас мулкка ҳуқуқларни ва уларга оид битишувларни давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли органларида ҳисобга қўйилади.

Шунингдек, эгасиз турар жойлар билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2005 йил 10 февралдаги ПҚ-3-сон қарори¹⁰¹, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 25 мартдаги 140-сон қарори билан тасдиқланган “Давлат даромадига ўтказиладиган мол-мулкни олиб қўйиш, сотиш ёки йўқ қилиб ташлаш тартиби тўғрисида”ги Низом¹⁰², Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг уй-жой фондини давлат йўли билан ҳисобга олиш тўғрисида” 2000 йил 20 январдаги 18-сон қарори билан тасдиқланган Уйларни ва турар жойларни уй-жой фондидан чиқариш тартиби тўғрисидаги Низом¹⁰³ ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам ҳўжжаликсиз билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, хазиналарга нисбатан мулк ҳуқуқининг қўлга киритилиши.

Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Улар кўчар ёки кўчмас мулкларга бўлинади. Эгасиз кўчар мулкларга қаровсиз ҳайвонлар, топилма, хазина ва бошқалар кирса, эгасиз кўчмас мулкларга турар-жойлар, бино ва иншоотлар киради.

Эгасиз кўчар ашёларга нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Бундай ашё тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи органда ҳисобга олиниб, уч йил ўтгач, тегишли давлат органи талаби асосида суд томонидан давлатга ўтказилиши мумкин.

Қаровсиз ҳайвонлар деганда, қаровсиз ёки адашган чорва моллар ёхуд бошқа қаровсиз ўй ҳайвонлари тушунилади. Лекин жамият ривожлангани сари қаровсиз ҳайвонлар доирасини кенгайтириш лозим бўлиб қолмоқда. Зеро, ёввойи ҳайвонларни уйда сақлаш ва уларга эгалик қилишга бўлган интилиш кишиларда кундан кунга ортиб бормоқда. Натижада ёввойи қушлар, хатто хорижий давлатларда йиртқич ҳайвонлар – бўри, айиқ, шер, йўлбарс, тимсоҳ кабиларни боқиш “одат” тусини олмоқда.

¹⁰¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 5-6-сон, 30-модда.

¹⁰² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда.

¹⁰³ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 2000, № 1, 5-модда.

ФКнинг 195-моддасига асосан қаровсиз ёки адашган чорва молларини ёхуд бошқа қаровсиз ўй ҳайвонлари ёки қўлга ўргатилган ҳайвонларни тутиб олган шахс уларни эгасига қайтариши шарт, башарти ҳайвонларнинг эгаси ёки унинг қаердалиги номаълум бўлса, тутиб олган пайтдан бошлаб уч кундан кечиктирмай топилган ҳайвонлар тўғрисида милицияга, тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига хабар қилиши шарт, улар ҳайвонларнинг эгасини қидириш чораларини кўрадилар.

Ҳайвонларнинг эгаси қидирилаётган вақтда уларни сақлаш ҳамда улардан фойдаланиш учун тутиб олган шахсда қолдирилиши ёхуд зарур шароити бўлган бошқа шахсга сақлаш ва фойдаланиш учун топширилиши мумкин. Қаровсиз ҳайвонларни тутиб олган шахснинг илтимосига кўра ҳайвонларни боқиши учун зарур шароити бўлган шахсни топиш ҳамда ҳайвонларни унга топширишни милиция, тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи амалга оширади.

Қаровсиз ҳайвонларни тутиб олган шахс ҳамда бу ҳайвонлар сақлаш ва фойдаланиш учун бериб турилган шахс уларни лозим даражада сақлашлари шарт ва ҳайвонлар нобуд бўлиши ёки шикастланиши учун айбдор бўлсалар, ҳайвонларнинг нархи доирасида жавобгар бўладилар.

ФКнинг 192-моддасида топилмага нисбатан мулкӣ ҳуқуқларнинг вужудга келиши хусусиятлари белгиланган. Унда кўрсатилишича, йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан бирортасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган ашёни шу шахсга қайтариши шарт. Башарти, ашё бинода ёки транспортда топилган бўлса, у шу бинонинг ёки транспорт воситасининг эгаси бўлмиш шахсга топширилмоғи лозим. Топилма топширилган шахс ашёни топиб олган шахснинг ҳуқуқларини қўлга киритади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади. Башарти, топилган ашё қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номаълум бўлса ёки унинг манзили бўлмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тўғрисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилиши шарт.

ФКнинг 193-моддасига асосан олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниқланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини қўлга киритади (агар у бу ҳуқуқдан воз кечса, топилма давлат мулкига ўтади).

ФКнинг 196-моддасида хазинага нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши хусусиятлари белгилаб қўйилган. Хазина деб эгасини аниқлаш мумкин бўлмаган ёки қонунга биноан ҳуқуқларини йўқотган, ерга кўмилган ёки бошқача усулда яширилган пул ёки қимматбаҳо буюмларга айтилади. Яшириб қўйилган мол-мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бўлган шахсга ва хазинани топган шахс мулкига агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, тенг улушларда тегишли бўлади.

Хазина у яшириб қўйилган ер участкаси ёки бошқа мол-мулк эгаси - мулкдорнинг розилигисиз қазишма ишларини олиб борган ёки бойлик қидирган шахс томонидан топилган тақдирда, бу хазина у топилган ер

участкасининг ёки бошқа мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига кирадиган ашёлардан иборат хазина топилган тақдирда, улар давлат ихтиёрига ўтади. Бироқ хазина топилган ер участкаси эгаси ва хазинани топган шахс хазина қийматининг эллик фоизи миқдорида мукофот олишга ҳақли.

Хазина топиш учун қазилма ва қидирув ишларини олиб бориш меҳнат ёки хизмат вазифаларига кирадиган шахслар (Масалан, археологлар, геологлар)га нисбатан юқоридаги қоидалар қўлланилмайди (ФК, 196-модда, 5-банд).

Мулк ҳуқуқининг вужудга келишида эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ўзига хосдир. Мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошкора ва узлуксиз эгалик қилган шахс бу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини олади, яъни тўла маънода мулкдор ҳуқуқларига эга бўлади (ФК, 187-модда).

Муҳими, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорида белгиланишича, ушбу 187-модданинг қоидалари мулкка эгалик қилиш 1997 йилнинг 1 мартига (яъни, янги ФК амалга киритилгунга) қадар бошланган ва кодекс амалга киритилаётган вақтда давом этаётган ҳолларда ҳам татбиқ этилади. Демак, ушбу ҳолати бўйича ФК нормаси орқага қайтиш кучига эга бўлади.

Мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асос.

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асос деганда, муайян шахс томонидан мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки мулк эгасининг ҳуқуқига боғлиқ бўлган усул назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг ҳосила асос орқали вужудга келишида ҳар икки тарафнинг ҳам эрки ифодаланиши талаб этилади, яъни мазкур усул иродавий характерга эга. Шунинг учун ҳосила асосда мулк ҳуқуқини қўлга киритиш тартиби дастлабки усулларда бўлганидек, фақатгина қонун томонидан эмас, балки томонларнинг ўзаро келишуви ёки улардан бирининг хоҳиши орқали ҳам белгиланади¹⁰⁴.

Бу усулда мулк ҳуқуқининг маълум ашёга нисбатан пайдо бўлиши ёки бу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг илгари маълум шахсга тегишли бўлиши билан боғлиқдир. Шу маънода мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳақида сўз юритилади. Бинобарин, ҳосила усули бўйича мулк ҳуқуқи вужудга келганда, мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқни бир шахсдан иккинчи шахсга кўчирилиши тўғрисида сўз боради. Масалан, олди-сотди шартномаси тузилиши йўли билан ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бўлади.

Мулк ҳуқуқининг ҳосила усулида вужудга келишига шартнома бўйича мулк ҳуқуқининг ўтиши шунингдек, васият бўйича мерос олиш, давлат мулкни хусусийлаштириш орқали олиниши мисол бўла олади.

¹⁰⁴Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -98 б.

Шартнома бўйича мулк ҳуқуқининг ўтиши; шартнома иродавий ҳужжат сифатида тарафларнинг хоҳиш-истакларини изҳор қилиш натижасида юзага келади. Демак, мулк ва мулк ҳуқуқининг бир шахсдан иккинчисига ўтишида ҳар икки тарафнинг ҳам эрки намоён бўлади. Шундан келиб чиқиб шартнома мулк ҳуқуқини ҳосила асосда вужудга келтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шартнома тузишда тарафлар эркиндирлар ва бу эркинлик фуқаролик-ҳуқуқий тамойиллардан бири ҳисобланади. Айнан шартнома тузишдаги эркинлик, мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила асосни шартнома билан боғлашда асосий меъзонлардан бири эканлигини билдиради. Тарафлар ўз хоҳишларига кўра мулк ҳуқуқини бир шахсдан иккинчисига ўтиши билан боғлиқ шартнома тузса, бу шартнома орқали иккинчи – янги мулкдорга ўтган мол-мулк ёки унга бўлган ҳуқуқ ҳосила асосда мулк ҳуқуқини вужудга келтирган ҳисобланади.

Мулк ҳуқуқини бир шахсдан иккинчисига ўтиши билан боғлиқ шартномаларга олди-сотди, ҳадя, хайр-эҳсон, рента, айирбошлаш шартномалари мисол бўла олади.

Фуқаролик кодексининг 185-моддасида кўрсатилганидек, шартнома асосида мол-мулк олувчида мулк ҳуқуқи, агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё топширилган пайдан бошлаб вужудга келади. Агар ашёни бировга ўтказиш тўғрисидаги шартнома нотариал гувоҳлантирилиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлса, эгалик ҳуқуқи бундай шартнома нотариал гувоҳлантирилган ёки рўйхатдан ўтказилган пайдан эътиборан вужудга келади.

Қонунда уй-жой (квартира)га мулк ҳуқуқининг вужудга келиши белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида қурилаётган янги уй-жойга мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан бошлаб вужудга келиши белгиланган.

Бир ёки бир неча шахслар томонидан амалга оширилаётган уй-жой қурилиши тамом бўлгунча ва рўйхатдан ўтказилгунча маҳаллий ҳокимият органларининг рухсатисиз бошқа шахсга берилиши мумкин эмас. Давлатга қарашли уй-жой (квартира)га мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган хусусийлаштириш тартибида вужудга келади.

Кооператив уй-жойга, квартирага, гаражга, чорбоққа ва бошқа биноларга мулк ҳуқуқи кооператив аъзоси пай бадалларини батамом тўлаб бўлгандан кейин вужудга келади (ФК, 210-модда). Баъзи ашёларга нисбатан эса эгалик ҳуқуқи ашё топширилишидан сўнг ёки ашёнинг қиймати тўла ёхуд қисман тўлангандан сўнг вужудга келиши белгиланиши мумкин.

Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказилган ҳолда, агар бундай ўтказиш тегишли органлардан рўйхатдан ўтказилиши шарт бўлса, ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи шартноманинг қайд қилиниши пайдан эътиборан вужудга келади.

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқининг ўтиш пайти қонунда муқаррар белгиланиши бировга ўтказилаётган ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши

ёки бузилиши хавф-хатари, яъни бунинг натижасида етказилган зарар кимнинг зиммасида бўлишини белгилаш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

ФКнинг 175-моддасида белгиланган қоида бўйича мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавфи, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, етказилган зарар мулк эгасининг зиммасида бўлади.

Васият бўйича мерос олиш орқали мулк ҳуқуқини ҳосила асосда вужудга келиши.

Васият деб, мерос қолдирувчининг ўзи вафот этгандан кейин мулкнинг барчасини ёки бир қисmini қонун билан белгиланган тартибда ворисларнинг ёки ворислари бўлиб ҳисобланмаган шахсларнинг бири ёки бир нечтасига, давлатга ёки давлат, жамоат ташкилотлари, корхона ёки муассасаларга қолдириш ҳақидаги мулк ҳуқуқини амалга ошириш билан боғлиқ сўнгги хоҳиш иродаси ҳисобланади. Бу ҳол ФКнинг 1120-моддасидаги васиятномага берилган таърифда ҳам ўз аксини топган. Унга асосан фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилинади.

Демак, васият бўйича меросхўрда юзага келган мулкка бўлган ҳуқуқ васият қолдирувчининг хоҳиш истаги орқали вужудга келади. Шундай экан, меросхўрда мулкка бўлган ҳуқуқининг вужудга келишини ҳосила асос билан боғлаш лозим бўлади.

Давлат мулкни хусусийлаштириш орқали ҳосила асосда мулк ҳуқуқининг вужудга келиши.

Хусусийлаштириш жисмоний шахслар ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулки объектларини ёки давлат акциядорлик жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олиши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунининг 5-моддасига асосан, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни амалга ошириш чоғида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, давлатга тааллуқли ва хоррижий юридик шахслар мулкни олувчи субъектлар бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши маън этилган шахслар давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларни танлов ва ким ошди савдосида харидор сифатида қатнашишлари, хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акцияларини сотиб олишлари мумкин.

Хусусийлаштириш тендер, ким ошди савдолари орқали амалга ошганлиги сабабли давлат мулкни хусусийлаштиришдан олинган мулкларга нисбатан ҳуқуқлар ҳосила асосда вужудга келади.

Агар ашёларни бировга ўтказувчи шахс топширишни ёки олувчи уларни қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилиши хавф-хатари кечиктирган тарафда бўлади. Масалан, сотиб олувчи

курилиш материалларини қабул қилишни кечиктирса, ашёларнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки бузилишидан келган зарарни ўз зиммасига олади.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши орқали мулкдор ўз мулкига нисбатан барча ҳуқуқларни йўқотади. Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши орқали мулкнинг тақдири бошқа мулкдор билан боғланиши ёки умуман ашёвий йўқ қилиниши мумкин.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши қонунда назарда тутилган муайян бир юридик фактларнинг вужудга келиши билан содир бўлади. Ушбу юридик фактлар муайян ҳуқуқни бекор қилувчи ваколатли давлат органларининг қарорлари, бевосита мулкдорнинг ҳаракатлари ва табиий ҳодисалардан иборат бўлади. Мазкур юридик фактлар содир бўлишининг асосий ҳуқуқий натижаси – мулк ҳуқуқининг бекор бўлишидир. Мулк ҳуқуқининг бекор бўлишига олиб келувчи юридик фактларни таснифлашда мулкдорнинг эрки қай даражада ифода этилиши асосий омил ҳисобланади. Шунга қўра, мазкур жараёнда унинг эрки, хоҳиш иродаси қандай ифода этилганлигига қараб ихтиёрий (мулкдорнинг эрки асосида) ва мажбурий (эрки, иродасидан ташқари) мулк ҳуқуқини бекор қилувчи юридик фактлар ажратилади¹⁰⁵.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари ҳам хилма-хил. Бу усуллари қуйидагича туркумлаштириш мумкин:

1) мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши

Мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқини бекор бўлиши учун асос мулкдорнинг манфаатлари ҳисобланади. Бунда мулкдор мулк ҳуқуқини ўзидан бегоналаштириш – бекор қилишни шартномага мувофиқ мажбурияти сифатида тан олади (масалан, мол-мулкни сотиш, ҳадя қилиш ва ш.к.). Ўз мажбуриятини тўлиқ бажариши эса мулк ҳуқуқини бекор бўлганлигини англатади. Фақатгина мулк ҳуқуқини бекор бўлган вақти мулкдорнинг ўз мулкини янги мулкдор эгаллигига топширган пайтига боғлиқ бўлади.

2) мол-мулкни тугатиш ва ҳисобдан чиқариш (йўқ қилиб ташлаш) ёки нобуд бўлиши натижасида мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши;

Мол-мулкни йўқ қилиш (тугатиш) натижасида мулк ҳуқуқини бекор қилишга қонунларга зид бўлмаган ҳолларда йўл қўйилади. Мулкдор томонидан тарихий ёки маданий бойлик бўлган мол-мулкнинг йўқ қилинишига йўл қўйилмайди. Алоҳида ҳолларда суд қарори билан мазкур мол-мулк мусодара қилиниши ёки агар у йўқ қилинган бўлса, унинг қиймати ундириб олиниши мумкин.

Мол-мулкни юридик шахснинг баланс ҳисобидан чиқариш натижасида мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва шартларда амалга оширилади.

Мол-мулкнинг нобуд бўлиши мулкдор иродасидан ташқарида турли табиий офатлар, зилзилалар, сув тошқинлари, бўронлар, урушлар, террористик актлар натижасида содир бўлиши мумкин.

¹⁰⁵ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -119-120 б.

Баъзи ҳолларда, чунончи, қарзни қоплаш учун ижро варақаси бўйича ҳақ ундирилишида ёки мол-мулкнинг мусодара қилинишида эгалик ҳуқуқи мулк эгасининг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда бекор бўлиши мумкин.

3) мулкдорнинг эрки, иродасидан ташқари мол-мулкнинг олиб қўйилиши орқали мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши.

Мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилади (ФК, 199-модда).

Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибида бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФК, 199-модда, 2-банд).

Мулкдордан мол-мулкни олиб қўйиш хўжасизларча сақланаётган тарихий ва маданий бойликларга нисбатан, гаров нарсасига ундирувни қаратиш, ўзбошимчалик билан қурилган иморатга ва бошқаларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Агар мулкдор ўзига қарашли тарих ва маданият ёдгорлигига хўжасизларча муносабатда бўлса ва унинг яхши сақланишини таъминламаса, зиммасида ёдгорликларни сақлаш вазифаси бўлган давлат органлари мулкдорни ёдгорликка хўжасизларча муносабатда бўлишни тўхтатиш ҳақида огоҳлантирадилар. Агар мулкдор ушбу талабни бажармаса, тегишли органларнинг даъвосига кўра суд ёдгорликни олиб қўйиш ҳақида қарор чиқариши мумкин, бу ёдгорлик давлат мулкига ўтади. Олиб қўйилган тарих ва маданият ёдгорлигининг қиймати мулкдорга келишувда белгиланган, низо чиққан тақдирда эса – суд томонидан белгиланган миқдорда тўланади. Гарчи олиб қўйилган мулк ҳақи тўланса-да, лекин асосий мулкка бўлган ҳуқуқ бекор бўлади. Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда тарих ва маданият ёдгорлигини олиб қўйиш ҳақидаги даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин.

Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни ўзи жавобгар бўлган вазиятларда бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш мумкин. Агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчининг талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига мутлақо мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Гаровга олувчининг (кредиторнинг) талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ қондирилади. Гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондиришга, агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин гаровга олувчининг гаровга қўювчи

билан тузилган, нотариал тартибда тасдиқланган келишуви асосида йўл қўйилади. Мазкур келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахснинг даъвосига кўра бундай келишув суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд қарорига мувофиқ қондирилади. Агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, ундирув гаровга олувчига топширилган гаров нарсасига гаров тўғрисидаги шартномада белгиланган тартибда қаратилиши мумкин. Ундирув гаров нарсасига қўйидаги ҳолларда фақат суднинг қарорига мувофиқ қаратилиши мумкин:

1) гаров тўғрисида шартнома тузиш учун бошқа шахс ёки органнинг розилиги ёхуд рухсати талаб қилинганида;

2) гаров нарсаси жамият учун тарихий, бадиий ёки ўзга маданий аҳамиятга эга мол-мулк бўлса;

3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса.

Ўзбошимчалик билан қурилган иморат эгаси унга бўлган ҳуқуқни ололмайди ва ўз ўзидан унга бўлган ҳуқуқ бекор бўлади. Зеро, бу иморатлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қурилиш мақсадлари учун ажратилмаган ер участкаларида, шунингдек иморат қуриш учун зарур рухсатнома олмасдан ёки архитектура ва қурилиш нормалари ҳамда қоидаларини жиддий бузган ҳолда қурилган уй-жой, бошқа бино, иншоот ёки ўзга қўчмас мулк ҳисобланганлиги сабабли мулкдор уни тасарруф этишга - сотишга, ҳадя этишга, ижарага беришга, иморатга нисбатан бошқа битимлар тузишга ҳақли эмас. Ўзбошимчалик билан иморат қуриш натижасида ҳуқуқлари бузилган шахснинг ёки тегишли давлат органининг даъвоси билан бундай иморат суднинг қарорига биноан, иморатни қурган шахс томонидан ёки унинг ҳисобидан бузиб ташланиши лозим. Айрим ҳолларда ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан ҳуқуқ эътироф этилиши мумкин.

Национализация – фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказишдан иборат. Мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган тақдирда, агар қонунларда ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Национализация институтининг мавжудлиги ҳар бир даврда ва ҳамма давлат учун муҳим ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий заруриятдир. Бошқача айтганда, национализация давлатнинг эмас халқнинг манфаатлари замирида намоён бўладиган ва халқнинг иқтисодий фаровонлигини таъминлашда ўзига хос ўринга эга бўлган воқелик сифатида қонун ҳужжатларида ифодаланиши табиий ҳол¹⁰⁶. Национализация жамият манфаатларидан келиб чиқиб, зарурат туфайли қўлланилади. Масалан, турли

¹⁰⁶Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.док. дисс....-Тошкент, 2007.

магистрал йўллар, кўприklar қуриладиган вақтда мулкнинг ҳақини тўлаб олиш қўйиш ҳоллари кўп учрайди.

Мол-мулк национализация қилинадиганда Ўзбекистон Республикасининг “Баҳолаш фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 11-моддасига асосан баҳоланиш мажбурий амалга оширилади¹⁰⁷.

Реквизиция – табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ, мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилишидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Техноген, табиий ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида”ги 1998 йил 27 октябрдаги 455-сон қарорида фавқулодда вазият, авария, ҳалокат, стихияли офат, эпидемиялар, эпизоотия тушунчалари назарда тутилган.

Масалан, эпизоотия – ҳайвонларнинг оммавий касалланиши ёки нобуд бўлиши ҳисобланса, эпифитотия – ўсимликларнинг оммавий нобуд бўлиши билан боғлиқ тушунчадир. Эпизоотия ҳайвон ва парандаларда тарқалган касаллик бўлиб у нафақат ҳайвон ва парандалар, балки кишилар соғлиғига ва мол-мулкига ҳам жиддий путур етказиши мумкин. Масалан, ҳозирги кунда дунё мамлакатларида тарқалаётган чўчка гриппи, қушлар гриппи натижасида кўпгина мулкдорлар тасарруфида бўлган, касаллик манбаи ҳисобланган парранда ва айрим жонзотлар йўқ қилинмоқда.

Реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли. Бу бошқаларнинг мол-мулкни сақлаш, касаллик манбаини йўқ қилиш учун жамиятнинг келажақдаги хавфдан холи қилиш мақсадида амалга оширилади.

Мусодара – қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилиши ҳисобланади. Мусодара учун асос – мулкдорнинг содир этган ҳуқуқбузарлигидир. Лекин, Ўзбекистон Республикасининг “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 2001 йил 29 августда қабул қилинган қонунга асосан, кўпгина ҳуқуқбузарликка қўлланиладиган санкциялардан мусодара чиқариб ташланган¹⁰⁸. Ҳатто, ЖКнинг мусодара жазоси билан боғлиқ 53-моддаси чиқариб ташланган. Лекин жиноят қуроллари, далиллар мусодараси сақланиб қолинган. Мусодара суд қарори асосида амалга оширилади. Мусодара қилинган мол-мулкни олиш, сотиш ёки йўқ қилиш

¹⁰⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 208-модда.

¹⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 165-модда

тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 25 мартдаги 140-сонли Қарори билан тасдиқланган Низом¹⁰⁹ билан белгиланади.

Айрим ҳолларда давлат мулкни национализация, реквизиция ва мусодара қилинмаслигини кафолатловчи нормаларни белгилаши мумкин. Масалан, бундай нормалар Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти кафолатлари тўғрисида”ги қонунда (32-модда)¹¹⁰, “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонунда (21-модда)¹¹¹, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунда (7-модда)¹¹², “Жамоат фондлари тўғрисида”ги қонунда (7-модда)¹¹³ ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган.

Мулк ҳуқуқи бекор қилинганида олиб қўйилаётган мол-мулк қиймати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, мулк ҳуқуқи бекор бўлган пайтда амал қилиб турган шу ёки шунга ўхшаш мол-мулкнинг баҳоси асосида белгиланади. Олиб қўйилган мол-мулкнинг қийматини мулкдорга тўлаш баҳоси ҳақида мулкдор судга эътироз билдириши мумкин. Мулкдор мол-мулкнинг олиб қўйилиши муносабати билан етказилган бошқа зарарларни тўлашни ҳам талаб қилишга ҳақли.

Давлат органининг мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга бевосита қаратилмаган қарори муносабати билан, шу жумладан мулкдорга қарашли уй, бошқа иморатлар, иншоотлар ёки экинлар жойлашган ер участкасини олиб қўйиш тўғрисидаги қарори муносабати билан мулк ҳуқуқининг бекор қилинишига қонунларда белгиланган ҳоллар ва тартибдагина йўл қўйилади, бунда мулкдорга олиб қўйилган мол-мулкка тенг мол-мулк берилади ва унинг кўрган бошқа зарарлари тўланади ёки мулк ҳуқуқи бекор қилиниши билан етказилган зарар тўла ҳажмда тўланади. Мулк ҳуқуқининг бекор қилинишига олиб келадиган қарорга мулкдор рози бўлмаган тақдирда, бу қарор низо суд томонидан ҳал қилингунича амалга оширилиши мумкин эмас. Низони кўриб чиқиш вақтида мулкдорга етказилган зарарни тўлаш билан боғлиқ барча масалалар ҳам ҳал қилинади.

13.4. Мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (36, 53, 54-моддалар), ФК (164, 165, 172, 228, 231-моддалар) ва бошқа қонунларда мулк ҳуқуқининг қуйидаги асосий тамойиллари ўз ифодасини топган:

1. Ўзбекистон Республикасида мулк дахлсиз, мулкдорнинг мулкий ҳуқуқи қонун билан кафолатланади ва мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги ФКнинг 1-моддасида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилади. Мулкдорга қарши

¹⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000, № 5-140-модда

¹¹¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

¹¹² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 2-модда.

¹¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда.

турган барча субъектлар унинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашлари мазкур тамойилнинг моҳиятини ташкил этади. Мулкдор қонун йўл қўйган асосларда, доирада ўз мол-мулкига ўзи эгалик қилади, ўзи фойдаланади ва ўзи тасарруф этади. Бу мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқидир. Зеро, мулк ҳуқуқининг дахлсизлиги тамойилининг мазмуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36, 53-моддаси, шунингдек ФКнинг 164, 166-моддалари ва 197-моддаларида ифодаланади.

Унга ташқи томондан тайзиқ ўтказишга, унинг ички ишларига аралашишга, мол-мулкини олиб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳаттоки мулкдорнинг ўз ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечиши ҳам унинг мулк ҳуқуқини бекор қилмайди. Фақатгина мулкдорнинг бу ҳуқуқларидан қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш фақатгина давлат (халқ) ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилиши ФКнинг қатор моддаларида назарда тутилган. Масалан, ФКнинг 202, 203, 204-моддаларида назарда тутилган “национализация”, “реквизиция”, “мусодара” каби мулкдорга тегишли мол-мулкнинг у ёки бу шартлар асосида олиб қўйилиши ҳисобланади.

2. Ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади.

Мазкур тамойил мамлакатни бозор муносабатларига ўтишида муҳим аҳамият касб этади ва моҳиятидан ҳеч бир мулк шакли устуворликка эга эмаслигини билдиради. Бу тамойил Собиқ Иттифок фуқаролик қонунчилигида мавжуд бўлмаган, мустақилликка эришилгандан сўнг иқтисодиётни барқарорлаштириш, бозор муносабатларига ўтишда муҳим аҳамият касб этади. Юридик жиҳатдан ҳар қандай мулк шаклларининг амалда бўлишига берилган рухсат, иқтисодиётнинг самарали амал қилишига хизмат қилувчи халқ ҳўжалигида турли мулк шаклларига асосланган корхона, ташкилотлар ва бошқа тадбиркорлик субъектларининг фаолият кўрсатишига, рақобатнинг ривожланишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига ёрдам беради.

3. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади.

Мулк шаклларининг тенглиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши конституциявий норма сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Фуқаролик кодексининг 167-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Хусусий мулкка ҳам, оммавий мулкка ҳам бир хилдаги кафолатлар ва ҳуқуқий тартибга солиш механизми қўлланилади. Шу муносабат билан, ФК хусусий ва оммавий мулкка нисбатан бир хилдаги қоидаларни умумий тарзда ифодалайди ва иккала мулк шаклига ҳам бир хилдаги ҳуқуқни амалга ошириш шаклини мустаҳкамлайди (ФКнинг 172-моддаси).

4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига қўра содир этишга ҳақли.

Мазкур тамойил мулкдорга ўз мулккий ҳуқуқини амалга оширишда эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик қилиш имконини беради. Мулк

хукукининг амалга оширилиши фуқаролик ҳукукидаги қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, рухсат берилиши ва диспозитивлик тамойилидан келиб чиқади. Биринчи ҳолатда мулкдор ўзининг мулк ҳукукини амалга оширишда қонунда тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиши мумкин бўлса, иккинчи ҳолатда эса, мулкдор ўзининг мулкни ўз хоҳишига кўра амалга оширади ёки амалга оширмайди, мулкӣ ҳукукни амалга ошириш усул ва йўллари ўзи танлайди.

Дарҳақиқат, мулкдорнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ҳукуқи унга қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлса-да, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳатти-ҳаракатни амалга ошириш имконини беради.

5. Мулкӣ ҳукуқнинг амалга оширилиши атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат ҳукуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.

Бу тамойил мулкдорнинг мулк ҳукукини амалга ошириш шартлари билан боғлиқ бўлиб, ФКнинг 172-моддасида ўз аксини топган. Фуқаролик кодекси мулкдорга мутлақ ҳукуқ бериш ва мулкдорнинг мол-мулки миқдори ва қийматини чегарамаслик билан бирга, унга нисбатан жамиятдаги ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилиш лозимлигини ва айниқса мол-мулкнинг ҳажми ва миқдорининг ортиб бориши сари ўз ҳаракатларининг оқибати учун кўпроқ масъул бўлишини назарда тутди. Яъни, мулкдор мол-мулки бўлганлиги сабабли у жамиятда у ёки бу шахсдан ўзининг моддий имкониятлари жихатидан устун ҳисобланади. Шу ҳолатни назарда тутиб фуқаролик қонунчилиги мулкдор мулкӣ ҳукукни амалга ошираётган ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳукуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмаслигини белгилайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк эгасининг жамиятдаги мавқеи ошиб бориши натижасида унинг ахлоқӣ дунёси ҳам салбий томонга ўзгармаслигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Шу муносабат билан ФКнинг 172-моддаси 3-бандида белгиланган норма ҳукуқӣ аҳамиятига эга бўлиши билан бирга, ахлоқӣ, тарбиявий ва инсонпарварлик аҳамиятига ҳам эга, деган ҳулосага келиш мумкин.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ўз хоҳишига кўра содир этиши мумкин бўлган ҳаракатига нисбатан қонун ҳужжатларида белгиланган яна бир чеклов бу – мулкдор ўз ҳукукини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбурлигидир. Мулкдорнинг бундай чораларни кўрмаслиги оқибатида етказилган зарар, у томонидан қопланишига олиб келади¹¹⁴.

6. Ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли.

Мазкур тамойил Конституциявий тамойил саналади. Зеро Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги таъкидланган бўлиб, ҳар бир шахс мол-мулкка эга

¹¹⁴ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳукуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -91 б.

бўлиши, жамиятдаги моддий неъматларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзиники қилиб олиши, ўзи истаган миқдорда моддий ашёлар соҳиби бўлиши мумкин. Бу ерда шахслар деганда, ҳам жисмоний шахслар (яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар), ҳам юридик шахслар тушунилади. Шунингдек, давлат ҳам мулкдор бўлиши мумкин¹¹⁵.

13.5. Мулк шакллари

Иқтисодий маънодаги мулк шакллари дейилганда моддий неъматларни ўзлаштириш усуллариининг йиғиндиси тушунилади. Бундай усуллар якка тартибда ёки жамоат бўлиб ёхуд давлат томонидан амалга оширилиши мумкин¹¹⁶.

Юридик маънодаги мулк шакли – моддий неъматларни муайян субъектларга тегишли бўлишини (бириктириб қўйишликни) мустаҳкамловчи ва тегишли мулкнинг ҳуқуқий режимини белгиловчи ҳуқуқий меъёрлар йиғиндисидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига асосан, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади.

Ушбу Конституциявий норма мамлакатимизда мулк шакллариининг турли хил бўлиши мумкинлигини ўзида ифодалаб, уни миқдорий чегараламайди.

Лекин Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси мулкнинг икки шаклини ҳуқуқий тартибга солади. ФКнинг 167-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Хусусий мулк.
2. Оммавий мулк.

Давлат мулк шакллариини ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шакллариини бундай туркумлаш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимининг узвий бирлиги асосий мезон ҳисобланади. Ўз навбатида, хусусий мулк шакли қуйидаги кўринишларда (турларда) намоён бўлади:

- а) якка шахсга (индивидга) тегишли мулк (фуқаролар мулки);
- б) нодавлат юридик шахслар мулки.

Оммавий мулк таркибига қуйидагилар киради:

- а) Ўзбекистон Республикаси мулки;
- б) маъмурий-худудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

¹¹⁵ Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? - Тошкент:ТДЮИ,2003. -10 б.

¹¹⁶ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит., 1991. 45-46 с.